
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

N. Gonis - D. Obbink - P. J. Parsons κ.ά., *The Oxyrhynchus Papyri* 68 [Egypt Exploration Society, Graeco-Roman Memoirs 88], Λονδίνο 2003, σελ. xi+352· πίν. 16.

N. Gonis - D. Obbink κ.ά., *The Oxyrhynchus Papyri* 69 [Egypt Exploration Society, Graeco-Roman Memoirs 89], Λονδίνο 2005, σελ. xi+352· πίν. 16.

Πρόκειται για δύο λαμπρούς τόμους που περιέχουν τόσο φιλολογικά κείμενα όσο και έγγραφα από την Οξύρυγχο, εκδομένα με την ακριβήτητα, πληρότητα και επιστημονισύνη που αποτελούν το σήμα κατατεθέν των εκδόσεων της Egypt Exploration Society.

Ο 68ος τόμος αρχίζει με νέα κείμενα από το αρχαίο δράμα: σπαράγματα που ίσως προέρχονται από τον Ευριπίδη (4639, πιθανόν Βελλεροφόντης ή Ιππόλυτος καλυπτόμενος)· τμήματα δύο στηλών από μια υπόθεση του Θησέα ή του Ιππόλυτου, επίσης του Ευριπίδη (4640)· σπαράγματα από γνωστά και άγνωστα έργα της Νέας Κωμωδίας, ανάμεσά τους Έπιτρέποντες (4641), ίσως Κιθαριστής (4642), ίσως Ύμνις (4643) του Μένανδρου. Τα νέα πεζά αποσπάσματα περιλαμβάνουν ένα εγκώμιο για το άλογο (4647), ένα αστρονομικό κείμενο για τις ανατολές των αστερών (4648, με παραθέματα από τον Όμηρο, τον Ησίοδο, τον Αισχύλο, τον Σοφοκλή, τον Καλλίμαχο και έναν αρχαίο βίο του Άρατου). Από τα γνωστά κείμενα της αρχαίας γραμματείας, ενδιαφέρον παρουσιάζουν, για τις γραφές τους και κυρίως την παρουσία ή την απουσία στίχων που θεωρούνταν ύποπτοι από αρχαίους γραμματικούς, τα νέα κείμενα της Θεογονίας (4653-58), των Έργων (4659-63) και της Άσπίδος (4664-66) του Ησίοδου, καθώς και ο πρώτος πάπυρος που περιέχει τμήμα της Βατραχομομαχίας (4668).

Ένα μικρό τεμάχιο παπύρου του 4ου αι. μ.Χ. (4670), ίσως συνοδευτικό κάποιου δώρου, περιέχει, γραμμένη με μεγάλους χαρακτήρες, τη φράση καλή ήμερα, παρέχοντάς μας το αρχαιότερο γραπτό δείγμα μιας ευχής που ήταν κοινή στο Βυζάντιο και εξακολουθεί να χρησιμοποιείται σήμερα ως καλημέρα. Ένα μαγικό κείμενο (4672, άγωγή άγρυπνητική) περιλαμβάνει τρία ενδιαφέροντα addenda lexicis: το ρήμα έξαναπηδάω και δύο επίθετα της Εκάτης, τετρακύων και τετραϊλάκτης· δύο άλλα ερωτικά άγώγμια (4673-74) έχουν γλωσσικό ενδιαφέρον και περιέχουν πρόχειρα ιχνογραφήματα δαιμόνων.

Στη συντριπτική τους πλειονότητα τα έγγραφα που περιλαμβάνει ο τόμος (4675-4704) χρονολογούνται στον 5ο μ.Χ. αι., μian εποχή που μας

έχει αφήσει σχετικά λίγους παπύρους· το ενδιαφέρον τους έγκειται κυρίως στα χρονολογικά και προσωπογραφικά στοιχεία που μας παρέχουν. Δύο σπάνια κείμενα από την περίοδο της περσικής κατοχής της Αιγύπτου (4704-4) είναι σημαντικά και για τη συνέχιση του *ένδοξου οίκου* των Απιώνων.

Ακόμη πιο ενδιαφέροντα, και πολύ σημαντικότερα, είναι τα φιλολογικά κείμενα του 69ου τόμου. Από τα γνωστά έργα, εκδίδονται αξιοσημείωτα σπαράγματα από τον *Ποιμένα* του Ερμά (4705-7, *Όράσεις, Έντολαι και Παραβολαι*), μερικά από τα οποία είναι αρκετά εκτενή, με μερικές πολύ καλές γραφές άγνωστες από άλλες πηγές· από τον *Λυσία*, που δεν διαβαζόταν πολύ στην Οξύρυγχο, εμφανίζονται δύο σπαράγματα (4715-16, το πρώτο διασώζει μόνο τον κολοφώνα ενός έργου που πολλοί αρχαίοι γραμματικοί δεν θεωρούσαν γνήσιο, *Λυσίου περι τῶν ἀνακαλυπτηρίων*)· από τον *Ισοκράτη*, εννέα πάπυροι από τους δημοφιλέστερους λόγους του, *Πρὸς Νικοκλέα* (4717-22) και *Νικοκλής* (4723-5), και δώδεκα πάπυροι από το *Περὶ εἰρήνης* (4726-37), παρέχουν ελάχιστες νέες διαφορετικές γραφές αλλά γενικά επιβεβαιώνουν την άποψη ότι η συστηματική διάκριση του κειμένου των βυζαντινών χειρογράφων σε δύο οικογένειες δεν ανάγεται στην ελληνιστική (ούτε καν στη ρωμαϊκή) εποχή· από τον *Λουκιανό* εμφανίζεται ο πρώτος πάπυρος που περιέχει κείμενο από γνήσιο έργο του (4738, διάλογος του *Δία με τον Γανυμήδη*).

Τα μέχρι τώρα άγνωστα κείμενα που εκδίδονται στον τόμο είναι όλα ποιητικά: σπαράγματα στίχων (4709, ίσως του *Στησίχορου*· 4710, με μουσική παρασημαντική), ελεγειακή ποίηση που αναφέρεται σε μεταμορφώσεις (4711, ίσως του *Παρθένιου*), εξάμετρα (4712-14, το πρώτο είναι απόσπασμα από κάποια *Άργοναυτικά*, μάλλον της ελληνιστικής περιόδου, το τελευταίο αναφέρει *Λαπίθες και Κενταύρους*, την *Κασσιόπεια* και την *Ανδρομέδα*, και πιθανότατα χρονολογείται στην αυτοκρατορική περίοδο). Το πιο σημαντικό κείμενο αναμφισβήτητα περιέχεται σε ένα μεγάλο και επτά μικρά σπαράγματα (4708) ενός κυλίνδρου που περιείχε ελεγείες του *Αρχίλοχου*, και από τον οποίο άλλα δύο κείμενα είχαν εκδοθεί στο παρελθόν (854 και 2507)· το μεγάλο σπάραγμα περιέχει 25 στίχους που αναφέρονται στη συντριπτική ήττα των *Αργείων*, που είχαν χάσει τον δρόμο προς την *Τροία* και είχαν αποβιβαστεί στη *Μυσία*, από τον ηρωικό βασιλιά των *Μυσίων Τήλεφο*. Το κείμενο αυξάνει σε σημαντικό βαθμό τις γνώσεις μας για την ελεγεία της αρχαϊκής εποχής.

Τα έγγραφα που περιέχονται στον τόμο (4739-58) χρονολογούνται από τις αρχές του 2ου μέχρι τα τέλη του 6ου αι. μ.Χ. και αναφέρονται στη γεωργία και τη μεταφορά ζώων και αγροτικών προϊόντων· τα τρία τελευταία προέρχονται από το εκτενές αρχείο της *Φλαβίας Αναστασίας*.

Η προκειμένη σύντομη αναφορά στα περιεχόμενα των δύο τόμων αποσκοπεί απλώς στο να προσελκύσει το ενδιαφέρον του αναγνώστη· είναι αδύνατο να δοθούν ικανές ευχαριστίες στους συγγραφείς και τους

εκδότες, αλλά και στους τεχνικούς του τυπογραφείου, για την πραγματικά απαράμιλλη και άφθογη δουλειά τους. Η προσεκτική ανάγνωση και έκδοση των κειμένων, ο λεπτομερής και εκτενέστατος σχολιασμός της γραφής και του περιεχομένου, οι θαυμάσιες φωτογραφίες στο τέλος των δύο τόμων, όλα αυτά τα στοιχεία που καθιστούν τις εκδόσεις των παπύρων της Οξυρύγχου έγκυρα βιβλία αναφοράς και πρότυπα εκδοτικής πρακτικής, δεν είναι καθόλου αυτονόητα και προϋποθέτουν πολύ μόχθο, εκτενείς γνώσεις και άφθονο μεράκι – και αυτά τα διαθέτουν σε ύψιστο βαθμό οι εκδότες.

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. Μ. ΠΑΡΑΣΟΓΛΟΥ

Δημητρίω στέφανος, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Δημήτρη Λυπουρλή, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004, σελ. 474.

Το 2004 ο καθηγητής της κλασικής φιλολογίας του Α.Π.Θ. Δημήτρης Λυπουρλής συμπλήρωσε τα εβδομήντα χρόνια του. Με αυτή την αφορμή μαθητές-συνεργάτες του πήραν την πρωτοβουλία να προχωρήσουν στην έκδοση τιμητικού τόμου. Τον τόμο κλήθηκαν να απαρτίσουν με εργασίες τους τα μέλη ΔΕΠ και οι ομότιμοι καθηγητές του Τομέα Κλασικών Σπουδών (στο εξής: ΤΚΣ) του Τμήματος Φιλολογίας του Α.Π.Θ. Ανταποκρίθηκαν στην πρόσκληση είκοσι τέσσερις κλασικοί φιλόλογοι, και κατατέθηκαν ισάριθμες εργασίες, οι οποίες συνέστησαν ένα ερευνητικό σώμα άξιο προσοχής και μελέτης.¹

Ο τιμητικός τόμος δεν συγκροτήθηκε με πυρήνα ένα συγκεκριμένο θέμα, ένα ερευνητικό ζητούμενο. Οι επιμελητές προτίμησαν να απευθυνθούν στον ευρύτερο δυνατό κύκλο κλασικών φιλόλογων, και όχι σε μία συγκεκριμένη ομάδα ενδιαφερομένων για κάποιον εξειδικευμένο τομέα της κλασικής φιλολογίας. Ενδέχεται το γεγονός αυτό να αμβλύνει τη χρη-

1. Των εργασιών προτάσσεται *Πρόλογος των επιμελητών* (Α. Βασιλειάδης, Π. Κοτζιά, Αι. Δ. Μαυρουδής, Δ. Α. Χρηστίδης), καθώς και η *Βιοεργογραφία Δημήτρη Λυπουρλή* (από τον Αιμ. Δ. Μαυρουδή). Νομίζω ότι η *Βιοεργογραφία*, πέρα από την καταγραφή των δημοσιευμάτων του τιμωμένου καθηγητή, θα έπρεπε να είχε προβεί σε τεκμηριωμένη αποτίμηση των ουσιαστικών ερευνητικών συμβολών και της φιλολογικής προσφοράς του. Ο Δ. Λυπουρλής, αφενός, έχει κατοχυρώσει δύο καίριες ερευνητικές πρωτοτυπίες μέσα στον αχανή χώρο των αριστοτελικών σπουδών: μας έχει προσφέρει δύο αξιολογότερα ερμηνευτικά κλειδιά κατανόησης του αριστοτελικού λόγου, τον προφορικό-διδασκαλικό του χαρακτήρα και το ριζωμά του στα πλέον πρώιμα συγγράμματα ορθολογικής επιστημοσύνης, αυτά που σώζονται ως έργα του Ιπποκράτη· παράλληλα, με το επιστημονικό του έργο έχει αναστήσει στο χώρο της σύγχρονης διάνοησης τον συγγραφέα Ιπποκράτη: από περίπου μυθολογική φιγούρα σε θεμελιωτή της δυτικής επιστήμης. Αφετέρου, μας έχει προσφέρει ως καταστάλαγμα της πολύχρονης ενασχόλησής του με τα κείμενα του Ιπποκράτη και του Αριστοτέλη εξαιρετικές μεταφράσεις έργων τους· μεταφράσεις που ισορροπούν θαυμαστά ανάμεσα στην πιστότητα προς το πρωτότυπο και στη ζωντάνια του νεοελληνικού τους λόγου.

στικότητα του τόμου ως αυτοδύναμης ενότητας, οπωσδήποτε όμως επι-
τρέπει να περιλαμβάνονται σ' αυτόν συμβολές που προάγουν την έρευνα,
και τις οποίες θα έβρισκαν πολύτιμες και φιλόλογοι με αυστηρή εξει-
δίκευση.

Το προφανέστερο, λοιπόν, χαρακτηριστικό του τόμου είναι ο θεμα-
τικός πλουραλισμός του. Η ποικιλία του υλικού διαφαίνεται καταρχάς
από το χρονολογικό εύρος του· τα μελετήματα αφορούν συγγραφείς που
εκτείνονται σε δώδεκα-δεκατρείς αιώνες, από τον Όμηρο έως τον Ησύ-
χιο.² Κατά δεύτερο λόγο το υλικό του τόμου είναι πολύμορφο, διότι σ'
αυτόν συνυπάρχουν ποικίλοι τύποι φιλολογικής εργασίας. Η έρευνα κινεί-
ται από τις μικρότερες κειμενικές μονάδες έως το επίπεδο ολόκληρου
κειμένου, αντιπροσωπεύει την παραδοσιακή αντίληψη περί κλασικής φι-
λολογίας αλλά και μοντερνιστικές προσεγγίσεις. Η μεγαλύτερη εργασία
εκτείνεται σε τριάντα οκτώ σελίδες, ενώ η μικρότερη μόλις φτάνει τις έξι.
Η ελληνική και η λατινική γραμματεία εκπροσωπούνται ισορροπημένα
σε αναλογία δύο προς ένα. Απόλυτα μοιράζεται το ενδιαφέρον του ΤΚΣ
για την ποίηση και την πεζογραφία.

Αναζητώντας θεματικές συγγένειες ανάμεσα στις εργασίες, επισημαί-
νουμε, πρώτον, ότι οι συγγραφείς ενδιαφέρονται για την ανάδειξη του
διακειμενικού διαλόγου. Π.χ. ο Δ. Ιακώβ αναφέρεται σε μια πιθανή
απάντηση του Αριστοτέλη στον Πίνδαρο· ο Κ. Τσαντσάνογλου ερμηνεύει
ένα επιτύμβιο του Καλλιμάχου ως διάλογο με τον Ποσειδίππο, επιγραμ-
ματοποιό του περιβάλλοντος του ελληνοιστικού ποιητή· η Π. Κοτζιά προ-
βαίνει σε πρωτότυπη ανάγνωση καλλιμάχειου επιγράμματος κατανοώ-
ντας το ως απάντηση στην πλατωνική απαξίωση του γραπτού λόγου.
Στα ίδια μελετήματα επιχειρείται ανίχνευση και του ποιητολογικού προ-
βληματισμού: Ο διάλογος Αριστοτέλη-Πινδάρου αποκαλύπτει προβλημα-
τισμό για την ποιητική λειτουργία· το δήγμα του Καλλιμάχου για τον
ομότεχνό του αποτελεί δείγμα συγκρουόμενων ποιητικών τρόπων· ο καλ-
λιμάχειος αυτόχειρ Κλεόμβροτος θυσιάζεται για την ανάδειξη μιας συ-
γκεκριμένης αξιολόγησης της γραπτής δημιουργίας.

Ομόλογο είναι το ενδιαφέρον των συγγραφέων του τόμου για τη συ-
γκριτική ερμηνεία. Η βιογραφική μέθοδος του Ισοκράτη ερευνάται
συγκριτικά με αυτήν του Πλουτάρχου (Ε. Αλεξίου). Μοτίβα του αρχαϊκού

2. Η κατάταξη των εργασιών έγινε με κριτήριο τη χρονολογική σειρά του συγγραφέα
που αποτελεί το αντικείμενο καθεμιάς. Το μελέτημα της Μ. Plastira-Valkanou, «The Praise of
Eminent Physicians in the Greek Anthology», το οποίο κατατάσσεται από τους επιμελητές
τελευταίο πιθανώς με το σκεπτικό ότι αφορά συγγραφείς ποιημάτων διαφόρων εποχών της
Παλατινής Ανθολογίας, θα έπρεπε να είχε βρει άλλη θέση στη χρονολογική διαδοχή των
συγγραφέων του τόμου· η Ανθολογία είναι τυπικό γέννημα της ελληνοιστικής εποχής και ως
ενιαίο έργο αυτήν αντανακλά. Επίσης, η εργασία του Ν. Κονομή, «Λεξικογραφικά Κοραή:
Διορθώσεις στον Ησύχιο», καθώς έχει σημείο αναφοράς της μάλλον τον Κοραή παρά τον
λεξικογράφο του 5ου αι., καλό θα ήταν να έκλεινε τον τόμο.

έπους γίνονται αφετηρία για να αναζητηθεί ο τρόπος πρόσληψής τους στη λατινική γραμματεία (Σ. Κυριακίδης, Ε. Περάκη-Κυριακίδου). Ένας τεχνικός όρος προερχόμενος από το φιλοσοφικό διδακτικό έπος του Λουκρητίου μελετάται κατά τους μετασχηματισμούς του στο αιτιολογικό διδακτικό έπος του Βιργιλίου (Β. Φυντίκογλου).

Μια άλλη ομάδα εργασιών εκτείνεται σε θέματα που αναπτύσσονται γύρω από τον πυρήνα της λέξης: ερευνώνται προβλήματα ετυμολογικά (Ε. Τσιτσιμπάκου-Βασάλου), παραγωγής και ερμηνείας λέξεων (Α. Βασιλειάδης, Δ. Χρηστίδης), λεξικογραφικά (C. Theodoridis, Ν. Κονομής), κριτικής των κειμένων (Α. Τρομάρας).

Στους χώρους τους οποίους υπηρετεί ερευνητικά ο καθ. Δ. Λυπουρλής κινούνται τρία αμιγώς αριστοτελικά άρθρα (Θ. Κουρεμένος, Α. Βασιλειάδης και Γ. Σηφάκης) και ένα συγκριτικού χαρακτήρα (Δ. Ιακώβ), καθώς και δύο άρθρα που σχετίζονται με την αρχαία ελληνική ιατρική (Αι. Μαυρουδής και Μ. Plastira-Valkanou). Παράλληλα, δύο εργασίες βασίζονται σε επιστημονικά πορίσματα μελετών του Δ. Λυπουρλή (Δ. Χρηστίδης, Α. Βασιλειάδης).

Αν συνυπολογίσει κανείς και όσες εργασίες δεν εντάχτηκαν στην παραπάνω χαλαρή ομαδοποίηση, θα συμφωνήσει ότι το αφιέρωμα στον καθ. Δ. Λυπουρλή χαρακτηρίζεται από αξιοσημείωτο πλουραλισμό, ο οποίος θα φανεί καλύτερα με την αναφορά στην κάθε εργασία ξεχωριστά.³

(1) Ε. Τσιτσιμπάκου-Βασάλου, *Υλιάς Ζ: Ραψωδία της νοητικής τάλαντευσης – Θεματική και γλωσσική ενότητα*, σσ. 21-58.

Το μελέτημα έχει στόχο να δείξει ότι ο διάλογος Διομήδη-Γλαύκου (Ζ 119-236), παρά τις διατυπωμένες αμφιβολίες,⁴ εντάσσεται οργανικά στη ραψωδία· ούτε εμβόλιμος είναι ούτε σε άλλα σημεία της Ιλιάδας θα μπορούσε να εμφυτευθεί (πρόκειται βέβαια για δύο διαφορετικά ζητήματα). Ως μέθοδος τεκμηρίωσης της ραψωδικής ενότητας επιλέγεται η ανάδειξη ενός άξονα που διαπερνά τη Ζ από την αρχή ως το τέλος της: κυρίαρχο θέμα της ραψωδίας αποτελεί η ψυχική διακύμανση των πρωταγωνιστικών μορφών, κινούμενων από τον παραλογισμό της θεήλατης μανίας έως τη λογική του ηρωικού μένους. Την προβολή αυτού του άξονα επιχειρεί να επιτύχει η συγγρ. μέσα από την ετυμολογική προσέγγιση των ονομάτων κεντρικών ηρώων. Έτσι, αναλαμβάνει το ενδιαφέρον εγχείρημα να δείξει την ενότητα της Ζ μέσω της διαπλοκής αμιγώς θεματικών δομών με αυστηρά γλωσσικές επιλογές-δημιουργίες του επικού ποιητή.

Τονίζεται, πρώτον, ότι η ετυμολόγηση των ανθρωπωνυμίων παραγμα-

3. Καθώς, βέβαια, αδυνατώ να αναφερθώ διεξοδικά σε όλες τις εργασίες, θα επιμείνω σε όσες άγγιξαν περισσότερο τα προσωπικά μου φιλολογικά ενδιαφέροντα.

4. Ενδεικτικά: G. S. Kirk, *The Iliad: A Commentary*, τ. 2, Κέμπριτζ 1993, σ. 171: «The whole episode is inorganic».

τοποιείται από τον ίδιο τον ποιητή με επίμονες αναφορές-παραπομπές στις ρίζες τους. Η ποιητική ετυμολογία προβάλλει την αυτοσυνειδησία της γραφής, αξιοποιεί ήχους, προβαίνει σε αντιφατικούς συσχετισμούς. Επισημαίνεται, δεύτερον, ότι στη Ζ ο Όμηρος διερευνά τα όρια και τις συνέπειες της μανίας· μεταφέρει τους ήρωες από το αρνητικό άκρο της μανίας έως το θετικό άκρο του πολεμικού μένους, ενώ συγχρόνως αναδεικνύει τις ενδιάμεσες ψυχικές μεταβάσεις.

Η συγγρ. προσπαθεί να συγκεράσει στην έρευνά της τη διπλή μέριμνα του ποιητή (ετυμολογία, ανθρωπολογική μελέτη). Ταλαντεύεται, όμως, ακανόνιστα από τη μία στην άλλη ποιητική προβληματική, δυσχεραίνοντας έτσι την πρόσληψη των επιχειρημάτων της.⁵ Συγχρόνως, αποκλίνει ετεροβαρώς προς την ετυμολογική μελέτη σκιαάζοντας τον νοηματικό άξονα που ορίζεται από το δίπολο μανία-μένος, άξονα που ήθελε εξαρχής να προβάλλει. Αν και στην εργασία περιλαμβάνονται εξαιρετικές ερμηνείες (ικανοποιώντας έτσι και διδακτικούς στόχους), μένει μάλλον μετέωρο το ερώτημα για την ενότητα της ραψωδίας. Προσωπικά πιστεύω ότι, αν αντί της πληθωριστικής ετυμολόγησης κατασκευαζόταν κάποια τυπολογία ψυχικών μεταβάσεων και αναζητιόταν κλιμάκωση στην προβολή τους, θα αποκαλυπτόταν πιθανώς μια ευφυής συνθετική πνοή, και θα εκπληρωνόταν καλύτερα η απόδειξη της ραψωδικής ενότητας.

(2) Δ. Ι. Ιακώβ, *Ο πρώτος Ολυμπιόνικος του Πινδάρου και η Ποιητική του Αριστοτέλη: μια απλή σύμπτωση*; σσ. 59-70.

Ο Δ. Ιακώβ μάς υπενθυμίζει αφενός ότι η πινδαρική ποιητική νομιμοποιείται με εξωκειμενικά κριτήρια: ο Πίνδαρος εντάσσεται στην παράδοση που θέλει την ποίηση θεραπευτική της κοινωνίας· αφετέρου ότι ο Αριστοτέλης αυτονομεί τη λογοτεχνία από άλλες πνευματικές δραστηριότητες επιτυγχάνοντας την αυθυπαρξία της. Ενώ ο Πίνδαρος επιμένει στη σύνδεση ποίησης και ηθικής, ο Αριστοτέλης τις διαχωρίζει προτάσσοντας το ζήτημα της πρόσληψης του έργου τέχνης· γι' αυτόν, μόνο αισθητική μπορεί να είναι η νομιμοποίηση του ποιήματος.

Ως επιλογική κατάληξη αυτού του προβληματισμού ο Δ. Ι. θέτει το ερώτημα: γνώριζε ο φιλόσοφος τον *Α' Ολυμπιόνικο*, όπου ο ποιητής διατυπώνει ποιητολογικές θέσεις,⁶ και μ' αυτό ακριβώς το κείμενο διαλέγεται στην *Ποιητική* του; Ο μελετητής αφήνει το ερώτημα ανοικτό, διατυ-

5. Βλ. ενδεικτικά τη μεγάλη παράγραφο των σσ. 44-45.

6. Πρόκειται για τους στ. 28-34: ἡ θαύματα πολλά, καὶ πού τι καὶ βροτῶν / φάτις ὑπὲρ τὸν ἀλαθῆ λόγον / δεδαιδαλμένοι ψεύδεσι ποικίλοις / ἔξαπατῶντι μῦθοι· Χάρις δ', ἅπερ ἅπαντα τεύχει τὰ μείλιχα θνατοῖς, / ἐπιφέρουσα τιμὰν καὶ ἄπιστον ἐμήσατο πιστὸν / ἔμμεναι τὸ πολλάκις ἄμεραι δ' ἐπίλοιποι / μάρτυρες σοφώτατοι. Ο Μ. Puelma, «Der Dichter und die Wahrheit in der griechischer Poetik von Homer bis Aristoteles», *MH* 46 (1989) 65-100, επισήμανε αναλογίες του χωρίου με την *Ποιητική*.

πώνοντας απλώς την υποκειμενική του εκτίμηση ότι ο φιλόσοφος «γνωρίζει καλά τις απόψεις του Θηβαίου λυρικού και επιχειρεί να τις ανασκευάσει» (σ. 70).

Έχω την εντύπωση ότι είναι εξαρχής αδύνατος ο οποιοσδήποτε συγκεκριμένος διάλογος του Αριστοτέλη με τον Πίνδαρο όσον αφορά την ποίηση.⁷ Η *Ποιητική* συνιστά μια εντελώς πρωτότυπη ερμηνεία του λογοτεχνικού φαινομένου· οι αριστοτελικές θέσεις δεν είναι καν αντίθετες προς την πινδαρική ηθικολογική ποιητολογική θεωρία: τοποθετούν το πρόβλημα της ποίησης σε άλλη βάση. Για τον φιλόσοφο το ποιητικό φαινόμενο ανάγεται στην ίδια την ανθρώπινη φύση,⁸ και υπάρχει ανεξάρτητα από τους σκοπούς με τους οποίους η κοινωνία το επιφορτίζει· το ποίημα είναι ένα ον αυτοτελές και αυτοδύναμο. Η οντολογική αναβάθμιση της ποίησης επικυρώνεται χάρη στο ενδογενές τέλος της: η ποίηση υπάρχει στον βαθμό που πραγματώνει την *οικείαν* της ηδονή. Εξάλλου, και ο ίδιος ο Δ. Ι. δεν εντοπίζει συγκεκριμένο χωρίο της *Ποιητικής* το οποίο να διαλέγεται με τον *Α΄ Ολυμπιονίκο*· αρκείται σε μία γενικών αρχών σύγκριση των θέσεων του φιλοσόφου και του ποιητή.⁹

Αυτό που είναι εν μέρει προβληματικό στο πολύ ενδιαφέρον μελέτημα του Δ. Ι. είναι η διαπλοκή των ποιητολογικών, γνωσιολογικών και οντολογικών κριτηρίων σχετικά με τη θεώρηση της ποίησης από τον Πίνδαρο και από τον Αριστοτέλη. Ο συγγρ. κάνει σαφές ότι από ποιητολογική άποψη ο Πίνδαρος προκρίνει τη σύνδεση ποίησης και ηθικής, ενώ ο Αριστοτέλης αναθέτει την αρμοδιότητα της ποίησης στην αισθητική. Δεν γίνεται, όμως, σαφής η διαφορά του ποιητή από τον φιλόσοφο όσον αφορά

7. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τις πλατωνικές ποιητολογικές θέσεις· ο Αριστοτέλης διαλέγεται με τον Πλάτωνα στον βαθμό που και ο Πλάτωνας εμβαθύνει στην οντολογία του έργου τέχνης (έστω αποδιδοντάς του μια εικονική υπαρκτή απομακρυσμένη από την αλήθεια των όντων όντων). Για την ηθικολογική απόρριψη της ποίησης εκ μέρους του Πλάτωνα ο Αριστοτέλης δεν δείχνει ανάλογο ενδιαφέρον· είναι άσχετη με τη δική του θεώρηση της ποίησης.

8. *Ποιητική* 1448b4-9: *Εοίκασι δὲ γεννησάμεν ὅλως τὴν ποιητικὴν αἰτία δύο τινὲς καὶ αὐταὶ φυσικαί. τό τε γὰρ μιμῆσθαι σύμφυτον τοῖς ἀνθρώποις ἐκ παιδῶν ἐστὶ καὶ τούτῳ διαφέρουσι τῶν ἄλλων ζώων ὅτι μιμητικώτατόν ἐστι καὶ τὰς μαθήσεις ποιεῖται διὰ μιμήσεως τὰς πρώτας, καὶ τὸ χαίρειν τοῖς μιμήμασι πάντας.*

9. Ο συγγρ. παραθέτει στη σημ. 30 (σ. 69) μια λεκτική ομοιότητα ανάμεσα στον *Α΄ Ολυμπιονίκο* (στ. 110) και την *Ποιητική* (1453b 25): τη χρήση του *εὕρισκω* με τη σημασία «επινοώ». Νομίζω ότι η συγκεκριμένη σημασία συναντάται στον Πλάτωνα: *Φαίδρος* 273d 2-7: *Ὅτι, ὦ Τεισία, πάλαι ἡμεῖς, πρὶν καὶ σὲ παρελθεῖν, τυγχάνομεν λέγοντες ὡς ἄρα τοῦτο τὸ εἶκός τοῖς πολλοῖς δι' ὁμοιότητα τοῦ ἀληθοῦς τυγχάνει ἐγγιγνόμενον τὰς δὲ ὁμοιότητας ἄρτι διήλομεν ὅτι πανταχοῦ ὁ τὴν ἀλήθειαν εἰδὼς κάλλιστα ἐπίσταται εὕρισκῃν. ὥστ' εἰ μὲν ἄλλο τι περὶ τέχνης λόγων λέγεις, ἀκούομεν ἄν ..., Συμπόσιον 209a 1-5: εἰσὶ γὰρ οὖν, ἔφη, οἱ ἐν ταῖς ψυχαῖς κυοῦσιν ἔτι μᾶλλον ἢ ἐν τοῖς σώμασιν, ἃ ψυχῇ προσήκει καὶ κυῆσαι καὶ τεκεῖν· τί οὖν προσήκει; φρόνησίν τε καὶ τὴν ἄλλην ἀρετὴν νῶν δὴ εἰσὶ καὶ οἱ ποιηταὶ πάντες γεννήτορες καὶ τῶν δημιουργῶν ὅσοι λέγονται εὐρετικοὶ εἶναι· Κρατύλος 436a 3-6, Μίνως 314 a6-b6.*

τα γνωσιολογικά κριτήριά τους. Για τον Πίνδαρο «είναι προφανές ότι κοινωνική χρησιμότητα και αλήθεια συμπίπτουν» (σ. 61), και ως εκ τούτου επιλέγονται και αναπαράγονται στην ποίησή του, ως πλέον αληθείς, οι κόσμιες μυθικές παραλλαγές. Αλλά τι γίνεται με τον Αριστοτέλη; Απλώς «εκτρέπει το ενδιαφέρον του από την αλήθεια» (σ. 65); Δεν αποτιμά και αυτός το ποίημα επί τη βάσει του άξονα αλήθεια-ψεύδος; Πώς θα αξιολογηθεί η πειστικότητα και το γνωσιακό δυναμικό της τραγωδίας, αν όχι με αποτιμήσεις αληθείας-ψεύδους; Γιατί τότε η ποίηση που κατασκευάζεται κατά το εϊκός και το αναγκαίο είναι φιλοσοφώτερον και σπουδαιότερον από την ιστορία;¹⁰ Έχει και ο Αριστοτέλης τα κριτήριά του για τη γνωσιολογική αποτίμηση του ποιήματος.

Κάποια ασάφεια νομίζω ότι υπάρχει και όσον αφορά το οντολογικό status του ποιήματος, καθώς και τη συνακόλουθη νομιμοποίησή του. Ο μελετητής μάς εξηγεί με λιτότητα και ακρίβεια ότι στον οντολογικό πυρήνα της τραγωδίας ο φιλόσοφος εντάσσει τη μίμηση αλλά και την πλασματικότητα.¹¹ Αλλά ποια είναι επ' αυτού η θέση του Πινδάρου; Αν όντως ο λυρικός ποιητής δεν αρνείται την πλασματικότητα του δημιουργήματός του, όπως ισχυρίζεται ο Δ. Ι., πώς συμβιβάζει αυτή την οντολογική-υπαρκτική αλήθεια της λογοτεχνίας με την κατ' επιλογήν γνωσιολογική αλήθεια του περιεχομένου της; Μήπως για τον Πίνδαρο η πλασματικότητα είναι ένα απλό συμβεβηκός της λογοτεχνίας, και δεν εισχωρεί στη φύση του λογοτεχνήματος;

(3) Α. Σ. Καψωμένος, *Παραλειπόμενα της ιστορικής τραγωδίας*, σσ. 71-88.

Ο μελετητής πραγματεύεται ένα θέμα γνωστό, την τραγωδία που ως μύθον της έχει ιστορικά γεγονότα.¹² αναφέρεται στους Πέρσες του Αι-

10. *Ποιητική* 1451b 5-6.

11. Βλ. και Δ. Ιακώβ, «Fictionality and Effectiveness: Two essential characteristics of Literature in Aristotle's Poetics», *Ελληνικά* 52 (2002) 27-35. Για την αριστοτελική οντολογική θεώρηση του έργου τέχνης θα πρότεινα τη θέση: Το έργο τέχνης, η τραγωδία εν προκειμένω, υπάρχει ως τέτοια στον βαθμό που πραγματώνεται η σχέση ανάμεσα στο δημιουργήμα του ποιητή-πομπού και τον προσλαμβάνοντα δέκτη θεατή-αναγνώστη: Η ηδονή, το τέλος που δίνει υπαρκτικό νόημα στην τραγωδία, είναι οικεία του δημιουργήματος αλλά συγχρόνως βρίσκει την υλική-ειδητική πραγμάτωσή της έξωθεν αυτού, στην ψυχή του δέκτη (η διαδεδομένη άποψη ότι ο Αριστοτέλης μετατόπισε το βάρος στην πρόσληψη του έργου τέχνης απλουστεύει τα πράγματα και δεν αποδίδει τον βαθύτερο αριστοτελικό προβληματισμό).

12. Το φαινόμενο έχει μάλλον προσέξει ήδη ο Αριστοτέλης, *Ποιητική* 1451b 27-32: *δηλον οὖν ἐκ τούτων ὅτι τὸν ποιητὴν μᾶλλον τῶν μύθων εἶναι δεῖ ποιητὴν ἢ τῶν μέτρων, ὅσω ποιητὴς κατὰ τὴν μίμησίν ἐστιν, μμείται δὲ τὰς πράξεις. καὶ ἂν ἄρα συμβῆ γενόμενα ποιεῖν, οὐθὲν ἤττον ποιητὴς ἐστι· τῶν γὰρ γενομένων ἔνια οὐδὲν κωλύει τοιαῦτα εἶναι οἷα ἂν εἰκὸς γενέσθαι [καὶ δυνατὰ γενέσθαι], καθ' ὃ ἐκεῖνος αὐτῶν ποιητὴς ἐστιν.*

σχύλου και τις *Μιλήτου ἄλωσιν και Φοίνισσες* του Φρυνίχου. Και τιτλοφορεί σεμνά το μελέτημά του «Παραλειπόμενα...», μολονότι αυτό αποτελεί σημαντική συμβολή στην κατανόηση της ιδιαιτερότητας της ιστορικής τραγωδίας· ιδιαιτερότητα που αποδεικνύεται ετερότητα, στον βαθμό που η ιστορική τραγωδία συστήνεται πλέον ως αυτοδύναμη (πλην θνησιγενής) παραφυάδα στο γραμματειακό είδος της τραγωδίας: η απομάκρυνση από τη μυθολογική θεματική δεν είναι απλώς μία ανάμεσα σε άλλες καινοτομίες, θίγει την ίδια τη φύση της αρχαίας τραγωδίας.

Η ετερότητα της ιστορικής τραγωδίας έγκειται στα ακόλουθα: (α) Η τραγωδία εν γένει, ως γέννημα θρησκευτικών τελετών και ως θρέμμα που πέτυχε την αναγνώρισή του επί του τυραννικού πεισιστράτειου καθεστώτος, αποστασιοποιείται από την πολιτική επικαιρότητα. Η ιστορική τραγωδία, αντίθετα, συμφύρεται μοιραία με τα πολιτικά δρώμενα (προσεγγίζοντας έτσι την κωμωδία). (β) Αν στην τυπική τραγωδία η συμβολική γλώσσα του μύθου έχει εξ ορισμού την καθολική αποδοχή της κοινότητας που αποτύπωσε σ' αυτόν την κοσμοθεωρία της, στην ιστορική τραγωδία η πολιτική γλώσσα αναδεικνύει εξ ορισμού την υποκειμενική γνώμη του φορέα της.

Η συμβολή, λοιπόν, του Α. Κ. έγκειται στην ανάδειξη του λανθάνοντος πολιτικού περιεχομένου της ιστορικής τραγωδίας. Ποιο πολιτικό φορτίο κομίζουν οι *Πέρσες*; Ο μελετητής ερευνά τρεις πλευρές του ζητήματος. Πρώτον, σχετικά με την επιλογή του θέματος, δείχνει ότι μια τραγωδία με θέμα τη Σαλαμίνα (και όχι τον Μαραθώνα) εξυπηρετεί θαυμάσια τους δημοκρατικούς και τον Θεμιστοκλή (και όχι τους ολιγαρχικούς και τον Κίμωνά Μιλτιάδου). Είναι γνωστό ότι το 472 π.Χ., οπότε διδάχτηκαν οι *Πέρσες*, μαίνεται η διαμάχη των δύο παρατάξεων. Δεύτερον, σχετικά με τον χορηγό των *Περσών*, τονίζεται ότι δεν είναι άλλος από τον νεαρό Περικλή, που έχει ταχθεί στο πλευρό των δημοκρατικών. Εφόσον τον χορηγό επέλεγε ο ίδιος ο ποιητής, η επιλογή του Περικλή είναι ομολογητή ρηξικέλευθης επιλογής ιστορικού θέματος. Τρίτον, και σπουδαιότερο, σχετικά με το περιεχόμενο του έργου, παρατίθεται πλήθος υπαινιγμών που μαρτυρούν τις πολιτικές προθέσεις του δημιουργού.

Όσον αφορά την *Μιλήτου ἄλωσιν* προτείνεται μια ευφυής πολιτική ερμηνεία του γνωστού συμβάντος κατά την παράστασή της: οι οπαδοί της δημοκρατικής παράταξης ήταν αυτοί που έκλαψαν ένοχα λόγω της οικείας συμφοράς (και όχι λόγω της ταύτισης-μέθεξης στον πόνο των προσώπων-ρόλων), ενώ οι οπαδοί της ολιγαρχικής παράταξης ήταν αυτοί που αντέδρασαν και τιμώρησαν και τον ποιητή και τη θεματική τομή του: το έργο του αποτελούσε μομφή για όσους είχαν προτείνει την απόσυρση του αθηναϊκού στόλου από τη Μ. Ασία, με θλιβερό αποτέλεσμα την καταστροφή της Μιλήτου. Για τις *Φοίνισσες* ισχύουν όσα λέχθηκαν για τους *Πέρσες*. Οπωσδήποτε δεν είναι τυχαίο ότι την ίδια εποχή δύο ιστορικά δράματα έχουν θέμα τους τη Σαλαμίνα.

Η εργασία του Α. Κ. αναδεικνύει επιτυχημένα την αμφίδρομη σύνδεση κειμενικών και ιστορικών δεδομένων. Κατά τούτο αποτελεί φωτεινή εξαίρεση στον τόμο.

(4) Ν. Χ. Χουρμουζιάδης, *Ο Σοφοκλής σκηνοθετεί*, σσ. 89-104.

Ο Ν. Χουρμουζιάδης κοσμεί το αφιέρωμα στον Δ. Λυπουρλή με ένα μελέτημα το οποίο ισορροπεί με άνεση στην τομή την οριζόμενη από τα επίπεδα της φιλολογικής και της θεατρολογικής προσέγγισης του *Αίαντα*. Πρόκειται για εργασία τυπική για τον συγγρ. της αλλά πάντοτε ευπρόσδεκτη για την πρωτοτυπία και τη δημιουργικότητά της. Κύριος στόχος της είναι η προσέγγιση ορισμένων «σκηνοθετικών» προβλημάτων που έλυσε ο Σοφοκλής ήδη με τη γραφή της τραγωδίας (ως γνωστόν, ο ποιητής είχε την αυτονόητη αρμοδιότητα για το ανέβασμα του έργου ως άριστος γνώστης ποικίλων συμβάσεων του είδους αλλά και του συγκεκριμένου θεάτρου όπου διδάσκονταν τα δράματα). Έτσι, ερευνώνται από τον Ν. Χ. ζητήματα χρήσης του θεατρικού χώρου υπό την αίρεση μίας πολύ πιθανής διανομής.

Αυτή έχει ως εξής: ο πρωταγωνιστής θα ερμήνευε τον ρόλο του Αίαντα, αλλά και του αδελφού του Τεύκρου (ο δεύτερος έρχεται στο προσκήνιο μετά την αυτοκτονία του πρώτου): ο δευτεραγωνιστής θα ερμήνευε πάλι δύο αδέρφια, τον Μενέλαο και τον Αγαμέμνονα· ο τριταγωνιστής θα ερμήνευε την Τέκμησσα και τον Οδυσσέα. Είναι εντυπωσιακή, τονίζει ο συγγρ., η ανάθεση των ρόλων δύο αδελφών στον ίδιο υποκριτή, και μάλιστα δύο φορές μέσα στο ίδιο δράμα! Ειδικότερα όσον αφορά το πρωταγωνιστικό ζεύγος Αίαντα-Τεύκρου, η ανάθεσή τους στον ίδιο ηθοποιό θα υπεβάλλε πιθανόν την εντύπωση της μετενσαρκωτικής υποκατάστασης του πρώτου από τον δεύτερο. Το αίσθημα της υποκατάστασης ίσως ενδυνάμωνε τον επανορθωτικό ρόλο που αναλαμβάνει ο Τεύκρος. Με βάση τη συγκεκριμένη διανομή προτείνονται ευρηματικές λύσεις και για θέματα χρήσης του θεατρικού χώρου και για την παρουσία (ή απουσία) των προσώπων στη σκηνή. Εξετάζονται επισταμένως και προβλήματα που απορρέουν από τη διαρκή παρουσία του πτώματος του Αίαντα ενώπιον των θεατών.

Ασφαλώς η άνετη κίνηση του μελετητή από τον φιλολογικό στον θεατρολογικό προβληματισμό (και αντίστροφα) διευκολύνεται από μια ξεκάθαρη ερμηνεία του *Αίαντα*: Η τραγική ουσία του δράματος εντοπίζεται στην αντίθεση ανάμεσα σε μια «χαιρέκακη θεά που εξευτελίζει ανελήτητα τον ήρωα που η ίδια έχει οδηγήσει σε μια στενωπό παραφροσύνης»¹³ (σ. 94) και σε έναν άνθρωπο, θανάσιμο αντίπαλο του θύμα-

13. Ο Ν. Χ. τονίζει ότι η παρουσίαση μιας θεότητας τόσο αποκαλύπτα κακεντρεχούς ανατρέπει τη μονοδιάστατη σε πολλές σύγχρονες μελέτες εικόνα του θεοσεβούμενου Σοφοκλή· πόσο μάλλον, όταν αυτή η θεότητα, η Αθηνά, παρουσιάστηκε ενώπιον της πόλης που εξόχως την τιμούσε!

τος της θεάς, αντίπαλο όμως που δεν συμμερίζεται την κακία της, αλλά συμπάσχει με την πτώση ενός ξεχωριστού συνανθρώπου.¹⁴

Τελικά ο Ν. Χ. με γραφή δραστικά διάφανη, σχεδόν θεατρική, προσφέρει ένα μελέτημα χρήσιμο και για το σύγχρονο σκηνοθέτη και για τον αναγνώστη-θεατή της τραγωδίας. Ο τελευταίος μυείται σε μία οιονεί αναδημιουργία του δράματος μετέχοντας άμεσα στη λύση ποικίλων ερμηνευτικών και σκηνοθετικών προβλημάτων.

(5) Ε. Αλεξίου, *Εγκώμιο, βιογραφία και τα «ακίνητα αγάλματα»*. *Ισοκράτης, Εὐαγόρας 73-76 και Πλούταρχος, Περικλῆς 1-2*, σσ. 105-122.

Ο Ε. Αλεξίου ερευνά συγκριτικά τη βιογραφική μέθοδο του Ισοκράτη, όπως διαφαίνεται στον λόγο *Ευαγόρας*, και την αντίστοιχη του Πλούταρχου, με πεδίο αναφοράς τον βίο του *Περικλή*. Ο *Ευαγόρας* αφενός είναι το πρώτο πεζό εγκώμιο σε σύγχρονη με τον βιογράφο προσωπικότητα, αφετέρου άσκησε καιρία επίδραση σε μεταγενέστερα ανάλογα έργα. Ο *Περικλής* αποτελεί τυπικό δείγμα της πλουτάρχειας βιογραφίας. Στο προοίμιο του *Περικλή* εντάσσεται η θέση ότι η βιογράφιση σπουδαίων ανδρών ενισχύει την επιθυμία των αναγνωστών για μίμηση του βιογραφούμενου· ομολογη θέση συναντάται στον *Ευαγόρα*. Μια δεύτερη αναλογία ανάμεσα στους δύο αρχαίους συγγραφείς είναι η θέση ότι το γραπτό κείμενο ασκεί σπουδαιότερη ηθική-παιδαγωγική επίδραση στους δέκτες του από αυτήν που ασκούν τα έργα τέχνης,¹⁵ π.χ. οι ανδριάντες των επιφανών, τα «*ακίνητα αγάλματα*». Αυτό που αναδεικνύεται στο δοκίμιο του Ε. Α. είναι το ηθικολογικό κριτήριο νομιμοποίησης του αρχαίου είδους της βιογραφίας.

(6) Ε. Passaloglou, *On the «Γυναικεῖον δρᾶμα»*, σσ. 123-132.

Η συγγρ. μάς μεταφέρει αφενός τις θέσεις της πλατωνικής *Πολιτείας* σχετικά με την εκπαίδευση και το ρόλο των γυναικών-φυλάκων, αφετέρου την αξιολόγηση αυτών των θέσεων από σύγχρονους μελετητές, με κριτήριο τη θέση της γυναίκας στην ιδανική πολιτεία.

14. Η μελέτη υποδεικνύει έμμεσα σε επίδοξους σχολιαστές ή σκηνοθέτες της τραγωδίας την αναγκαιότητα μιας θεμελιακής ερμηνείας που θα υποβαστάζει τις επιμέρους επιλογές. Το κείμενο αποτελεί πρότυπο και για έναν τρόπο δόμησης των φιλολογικών δοκιμίων: ως γέννημα ενός έμπειρου δασκάλου ισοσταθμίζει επιτυχημένα τις δόσεις ερευνητικής πρωτοτυπίας με τις δόσεις ώριμης αναπαραγωγής πληροφοριακού υλικού ή κοινά αποδεκτών-κατασταλαγμένων ερμηνειών. Είναι κάτι που έλειψε από ορισμένες εργασίες στον τόμο Λυπουρλή.

15. *Ισοκράτης Εὐαγόρας 73.5-9 και Πλούταρχος Περικλῆς 2.1-2*

- (7) Θ. Κουρεμένος, *Η θεωρία των ομόκεντρων σφαιρών του Ευδόξου και τα έμφυχα ουράνια σώματα στο Περί ούρανου Β12 του Αριστοτέλη*, σσ. 133-148.

Η δοκιμή ερμηνεύει δύο αριστοτελικές απαντήσεις σε απορίες που ο ίδιος ο φιλόσοφος θέτει σχετικά με τις κινήσεις του Ήλιου και της Σελήνης.¹⁶ οι απαντήσεις βασίζονται στη θεωρία του Ευδόξου για τις ομόκεντρες σφαίρες, την πρώτη γεωμετρική θεωρία των ουρανίων κινήσεων. Κεντρική θέση στην εργασία έχει η αριστοτελική διδαχή για τα έμφυχα ουράνια σώματα.

- (8) Α. Π. Βασιλειάδης, *Πεπερασμένακις: Επιρρήματα από μετοχές στον Αριστοτέλη*, σσ. 149-164.

Ο συγγρ., αξιοποιώντας πορίσματα επιστημονικών εργασιών του Δ. Λυπουρλή,¹⁷ διερευνά στο αριστοτελικό corpus τα επιρρήματα που παράγονται από μετοχές. Αφορμάται από το άπαξ λεγόμενο πεπερασμένακις¹⁸ και προεκτείνει την έρευνά του στο σύνολο των συγκεκριμένων επιρρημάτων. Τα περισσότερα παράγονται από τη μετοχή του παρακειμένου, αυτήν που έχει την πιο καθαρή επιθετική λειτουργία. Ο Α. Β. συμπεραίνει ότι τα επιρρήματα που παράγονται από μετοχές αποτέλεσαν χρήσιμο εργαλείο στην προσπάθεια του φιλοσόφου να ακριβολογήσει. Διαγιγνώσκει, ακόμα, ότι αυτά εξυπηρέτησαν ανάγκες του προφορικού-διδασκαλικού αριστοτελικού λόγου.

- (9) Γ. Μ. Σηφάκης, *Η συμμετοχή ήθους και πάθους στη λογική επιχειρηματολογία του ρήτορα κατ' Αριστοτέλη*, σσ. 165-184.

Η εργασία επιχειρεί να άρει μια φαινομενική αντίφαση στην αριστοτελική *Ρητορική*. Ο φιλόσοφος: από τη μία μέμφεται όσους έγραψαν εγχειρίδια ρητορικής, διότι δεν επικεντρώνουν την προσοχή τους στο πώς

16. *Περί ούρανου* 291b 24-292a 14.

17. Βλ. τις σημειώσεις 15 (σ. 154), 30 (σ. 162), 32 και 33 (σ. 163).

18. *Αναλυτικά* Ύστερα 82b 29-33: *Φανερόν δ' ότι και εάν μη μιᾶ ὁδῷ δεικνύηται ἀλλὰ πάσαις, ὅτε μὲν ἐκ τοῦ πρώτου σχήματος, ὅτε δὲ ἐκ τοῦ δευτέρου ἢ τρίτου, ὅτι και οὕτω στήσεται πεπερασμένοι γὰρ εἰσιν αἱ ὁδοί, τὰ δὲ πεπερασμένα πεπερασμένακις ἀνάγκη πεπεράνθαι πάντα.* Στο χωρίο αυτό, υποστηρίζει ο συγγρ., η ανάγκη να εκφραστεί μια ποσοτική σχέση υποχρέωσε τον Αριστοτέλη να δημιουργήσει το επίρρημα από μετοχή. Δεν συμφωνώ με την απόδοση της φράσης («οι μέθοδοι είναι, ως προς τον αριθμό πεπερασμένες, και όλα όσα ορίζονται με τρόπους αριθμητικά πεπερασμένους πρέπει, κατ' ανάγκη, να είναι πεπερασμένα»). Θα απέδιδα το χωρίο ως εξής: «οι μέθοδοι είναι συγκεκριμένες ως προς τον αριθμό, και όλα όσα είναι συγκεκριμένα ως προς τον αριθμό συνδυάζονται υποχρεωτικά με συγκεκριμένο (= όχι άπειρο) αριθμό περιπτώσεων». Στόχος του φιλοσόφου είναι να τονίσει ότι δεν είναι άπειροι οι συνδυασμοί των μεθόδων των στερητικών συλλογισμών· το πεπερασμένακις δηλαδή δημιουργείται κατ' αναλογίαν προς το άπειράκις (το πεπερασμένως επίσης δεν ήταν διαθέσιμο στην ελληνική γλώσσα): και τα δύο αναφέρονται σε αριθμό συνδυασμών.

θα μεταχειριστεί ο ρήτορας τις λογικές αποδείξεις, αλλά μένουν έξω από την ουσία της υπόθεσης (ασχολούνται αποκλειστικά με την ψυχική κατάσταση των κριτών και με το πώς ο ρήτορας θα την επηρεάσει).¹⁹ από την άλλη αναγνωρίζει τα πάθη των ακροατών και το ήθος του ρήτορα ως δύο από τους τρεις τρόπους πειθούς,²⁰ και αφιερώνει μεγάλο μέρος του Β' βιβλίου στην εξέταση των παθών.²¹

Ο συγγραφέας θεωρεί ότι για τον Αριστοτέλη πρέπει να συνυπάρχουν οι τρειςπίστεις (η αποκλειστικότητα της καθεμιάς από αυτές είναι απορριπτέα). Υποστηρίζει τη θέση του με τα εξής επιχειρήματα: (α) Το ήθος και τα πάθη είναι αναγκαία λόγω της άσθενείας των ακροατών: δεν έχουν όλοι τα πνευματικά εφόδια να παρακολουθήσουν τις λογικές αποδείξεις. Το επιχείρημα στηρίζεται σε αριστοτελικά χωρία. (β) Όταν τα λογικά επιχειρήματα «μπουν στη θέση τους» (σ. 169), τότε το ήθος και το πάθος συντελούν ώστε να γίνουν αποδεκτά τα συμπεράσματα που προέκυψαν. (γ) Ο ρητορικός συλλογισμός, το ένθυμημα, είναι συμβατός με το ήθος και το πάθος. Το επιχείρημα στηρίζεται στην άποψη του συγγραφέα ότι τα γνωμικά (γνώμαι) που χρησιμοποιούνται ως προκειμένες ένθυμημάτων καθιστούν το ήθος και το πάθος συμβατά με το ένθυμημα. (δ) Ήθος/πάθος «συμμετέχουν ή και ενυπάρχουν» στη διαδικασία της λογικής πίστωσης: «συντελούν στην ορθότητα και την αποτελεσματικότητά της» (σ. 172). Το επιχείρημα στηρίζεται σε ερμηνείες μεταφερόμενες από τα ηθικά έργα και τα Πολιτικά.²²

Στόχος, λοιπόν, της εργασίας είναι να δείξει ότι το ήθος και το πάθος σχετίζονται κατά κάποιον τρόπο με τη λογική απόδειξη: αλλά στο μείζον ζητούμενο, το ποιος είναι αυτός ο τρόπος, η εργασία δεν καταλήγει σε

19. Ρητορική 1354a 14-18: *οἱ δὲ περὶ μὲν ἐνθυμημάτων οὐδὲν λέγουσιν, ὅπερ ἐστὶ σῶμα τῆς πίστεως, περὶ δὲ τῶν ἔξω τοῦ πράγματος τὰ πλεῖστα πραγματεύονται· διαβολὴ γὰρ καὶ ἔλεος καὶ ὀργή καὶ τὰ τοιαῦτα πάθη τῆς ψυχῆς οὐ περὶ τοῦ πράγματός ἐστιν, ἀλλὰ πρὸς τὸν δικαστήν.*

20. Ρητορική 1356a 1-4: *τῶν δὲ διὰ τοῦ λόγου ποριζομένων πίστων τρία εἶδη ἔστιν· αἱ μὲν γὰρ εἰσὶν ἐν τῷ ἤθει τοῦ λέγοντος, αἱ δὲ ἐν τῷ τὸν ἀκροατὴν διαθεῖναι πως, αἱ δὲ ἐν αὐτῷ τῷ λόγῳ διὰ τοῦ δεικνύναι ἢ φαίνεσθαι δεικνύναι.*

21. Ο Δ. Λυπουρλής (Αριστοτέλης, Ρητορική Α', Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια, τ. 1, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 358) αίρει την αντίφαση: «ο Αριστοτέλης δεν μέμφεται αυτήν καθ'αυτήν τη "χρήση" των παθών για την επίτευξη ενός συγκεκριμένου αποτελέσματος... Εκείνο που μέμφεται είναι ότι οι συγγραφείς των εγχειριδίων στους οποίους αναφέρεται είχαν ως κύριο (μήπως και αποκλειστικό;) τους θέμα τη διέγερση των παθών των δικαστών».

22. Στη Ρητορική, όμως, ο Αριστοτέλης επιχειρεί διερεύνηση των παθών παραμένοντας σε ένα προηθικό επίπεδο. Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση του Δ. Λυπουρλή (Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια, Βιβλίο Β', Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 71): «Κατά τη γνώμη μου τα αριστοτελικά πάθη δεν είναι παρά καθαρά βιολογικές ιδιότητες, ιδιότητες δηλαδή που έχει ο άνθρωπος μόνο ως βιολογικό είδος. ...με τα πάθη βρισκόμαστε ακόμη στο χώρο της φυσιολογίας, στο χώρο της βιολογίας, όχι ακόμη στο χώρο της ηθικής».

συγκεκριμένη πρόταση.²³ Γι' αυτό, κατά τη γνώμη μου, ευθύνονται δύο θέσεις που βρίσκονται στην αφετηρία των συλλογισμών του μελετητή. Πρώτον, δεν είναι το ήθος και τα πάθη που «συμμετέχουν» στη λογική απόδειξη αλλά ακριβώς το αντίστροφο: ήθος και πάθη εμπεριέχουν εξ αρχής στην ίδια τη φύση τους ένα στοιχείο λόγου.²⁴ Δεύτερον, ο συγγραφέας ταυτίζει τα πάθη με ό,τι εμείς ονομάζουμε συναισθήματα.²⁵ Το γεγονός ότι ένας αριστοτελικός όρος ταυτίζεται σημασιολογικά με αυτό που εμείς σημαίνουμε με έναν άλλο όρο, αποτελεί παρενέργεια της σχολαστικής ερμηνευτικής ταύτισης (*adequatio rei et intellectus*) και παραγνωρίζει τον ισχυρότατο αριστοτελικό αποφατισμό:²⁶ για τον φιλόσοφο τα πράγματα – και η αλήθεια – δεν ταυτίζονται με τη διατύπωσή τους· άλλα είναι τα πάθη της *Ρητορικής*, άλλα των ηθικών έργων, άλλα του *Περί Ψυχής* (γι' αυτό και ορίζονται με διαφορετικό τρόπο). Το επιστημονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναδύεται ένας όρος είναι κάθε φορά διαφορετικό, πράγμα που έχει ως συνέπεια τη διαφοροποίηση της σημασίας του όρου. Η επιφυλακτικότητα του Αριστοτέλη απέναντι στις δυνατότητες της γλώσσας

23. Για τον προσδιορισμό αυτού του τρόπου ο Γ. Σ. χρησιμοποιεί ποικιλία διατυπώσεων. Στον τίτλο χρησιμοποιείται η έκφραση «συμμετοχή»· αλλού λέγεται ότι το ήθος και τα πάθη σχετίζονται με τα λογικά επιχειρήματα κατά τρόπο υποστηρικτικό: προϋποθέτουν την απόδειξη και «συντελούν στο να γίνουν αποδεχτά τα συμπεράσματα και οι προτάσεις της λογικής επιχειρηματολογίας» (σ. 169)· παρακάτω (σ. 170) αυτή η καταφανώς αντιαριστοτελική ασυμμετρία όσον αφορά τις τρειςπίστεις διορθώνεται με τη θέση ότι η αποδεικτική διαδικασία δεν χρειάζεται ενισχυτικά το ήθος και το πάθος· στην επόμενη σελίδα το πρόβλημα προσεγγίζεται αποφατικά: ο ρητορικός συλλογισμός δεν είναι ασύμβατος με το ήθος και το πάθος. Στη σ. 172 ήθος και πάθος δεν έπονται πια της απόδειξης αλλά «συμμετέχουν ή και ενυπάρχουν στη διαδικασία της λογικής πίστεως»· στη σημ. 12: «ίσως πρέπει να διευκρινίσω εδώ ότι δεν θέλω να υποτάξω τις έντεχνεςπίστεις, ήθος και πάθος, στον λόγο» και παρακάτω: «η δική μου θέση είναι ότι οι τρεις τρόποι πειθούς ασφαλώς υπάρχουν ο ένας πλάι στον άλλο... αλλά ότι ο κυριότερος από αυτούς, ο λόγος, εμπεριέχει ή πραγματώνεται με τη συμμετοχή και ήθους και πάθους».

24. Τη θέση αυτή έχει επεξεργαστεί σε διάφορα δημοσιεύματά του ο W. Fortenbaugh. Βλ. W. Fortenbaugh, «Aristotle, Emotion and Moral Virtue», *Arethusa* 2 (1969) 163-185, όπου και η χαρακτηριστική διατύπωση: «Aristotle conceived of emotion as a complex phenomenon involving factual and evaluative judgment. Aristotle included both cognition and goal directed behavior within his conception of emotions such as anger and fear». Βλ. του ιδίου: (α) «Aristotle's Rhetoric on Emotions», *Archiv für die Geschichte der Philosophie* 52 (1970) 40-70 ανατ. στο *Aristotle: The Classical Heritage of Rhetoric*, επιμ. K. Erickson, Metuchen 1974, σσ. 205-234, and in *Articles on Aristotle*, επιμ. J. Barnes κ.α., Λονδίνο 1976, 4.133-153, (β) «Aristotle on Persuasion through Character», *Rhetorica* 10 (1992) 207-244. Πρβ. και στη βιβλιογραφία που παραθέτει ο μελετητής τους ενδεικτικούς τίτλους: A. Ortony - G. L. Clore - A. Collins (επιμ.), *The Cognitive structure of Emotions*, Κέμπριτζ - Νέα Υόρκη 1988· M. C. Nussbaum, *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*, Κέμπριτζ - Νέα Υόρκη 2001.

25. Ο Δ. Λυπουρλής (ό.π., σ. 70) έχει ξεκάθαρα απορρίψει την ταύτιση των παθών με τα συναισθήματα: «Η συνήθης απόδοση των αριστοτελικών “παθών” ως “συναισθημάτων” δεν με βρίσκει καθόλου σύμφωνο».

26. Βλ. το εξαιρετικά πυκνό και διδακτικό άρθρο του Χρ. Γιανναρά, «Ο “αποφατικός” Αριστοτέλης», *Διαβάζω* 135 (1986) 14-19.

να κατοπτρίσει τα πράγματα πρέπει πάντα να λαμβάνεται υπόψη όταν αποδίδονται κεντρικοί όροι της φιλοσοφίας του. Έτσι, ο Δ. Λυπουρλής προτιμά – σίγουρα όχι αβασάνιστα – να αφήνει αμετάφραστο τον όρο πάθη. Ταυτίζοντας, λοιπόν, ο Γ. Σ. πάθη και συναισθήματα (και με δεδομένη την κοινόχρηστη ιδέα της αντιπαλότητας συναισθημάτων και λόγου), παραβλέπει το λογικό περιεχόμενο του αριστοτελικού πάθους, για το οποίο θα ήθελα να επισημάνω υπό τύπο παρεκβάσεως τα ακόλουθα.

Η λογικότητα του πάθους μπορεί να φωτιστεί μέσα από τη μελέτη των ορισμών των συγκεκριμένων παθών.²⁷ Όπως φαίνεται από τον ορισμό της *ὀργῆς*,²⁸ αυτή στρέφεται ενάντια σε πρόσωπα:²⁹ το υποκείμενό της, ο οργισμένος άνθρωπος, αντιδρά κατ' αυτόν τον τρόπο απέναντι στο αντικείμενό της, τον άνθρωπο που εκδηλώνει *ὀλιγωρίαν* εναντίον του. Η *ὀλιγωρία* ενδέχεται να υφίσταται πραγματικά, ενδέχεται όμως απλώς να εκλαμβάνεται ως τέτοια: αρκεί κάποιος να νομίζει ότι είναι θύμα περιφρόνησης, για να οργιστεί. Αλλά αυτό είναι ήδη μια μορφή κρίσεως, ουσιαστικής συνδρομής του λόγου στην γέννηση του πάθους. Η οργή περιλαμβάνει σκέψη, ενδεχομένως αστραπιαία και επιφανειακή· η σκέψη πάντως αυτή ανήκει στην ουσία της οργής. Και ένα δεύτερο σημείο του ορισμού φανερώνει τη συστατική διείσδυση του λόγου στο πάθος: *τοῦ ὀλιγωρεῖν μὴ προσήκοντος*. Δεν αρκεί να υπάρχει η *ὀλιγωρία*, πρέπει επιπλέον να εκτιμηθεί ως αδικαιολόγητη ώστε να εκδηλωθεί η οργή. Πάλι, δηλαδή, υπεισέρχεται κρίση, πιο καθαρή αυτή τη φορά.

Ο Αριστοτέλης επισημαίνει και τρεις κατηγορίες ανθρώπων προς τους οποίους στρέφεται η οργή (μας παρέχει τρία κριτήρια με τα οποία επιτελείται η

27. Εξετάζονται στα κεφ. Β₂-11 της *Ρητορικής*. Για τους ορισμούς των παθών βλ. «Aristotle's Rhetoric on Emotions», *Archiv für die Geschichte der Philosophie* 52 (1970) 40-70, όπου και τα ακόλουθα: «Aristotle seems to have analyzed cognition as the efficient cause mentioned in the essential definition... Cognition is both essential and the efficient cause and so is mentioned in a definition that “shows why”... The definitions and analyses of individual emotions given in the *Rhetoric* are not popular definitions and analyses to whose truth Aristotle was largely indifferent. On the contrary the treatment of individual emotions is Aristotle's own treatment. Moreover, it indicates Aristotle's own answer to the Academic debate concerning the relationship of cognition to emotional response. Cognition is not simply concurrent with (μετά) with emotional response. It is essential to the cause of emotional response». A. Hellwig, «Untersuchungen zur Theorie der Rhetoric bei Plato und Aristoteles», *Hypommemata* 38 (1973) 238-239. Fr. Solmsen, «Aristotle and Cicero on the Orator's playing upon the feelings», *Classical Philology* 33 (1938) 393.

28. *Ρητορική* 1378a 30-1380a 5: Ἐστω δὲ ὀργὴ ὄρεξις μετὰ λύπης τιμωρίας [φαινομένης] διὰ φαινομένην ὀλιγωρίαν εἰς αὐτὸν ἢ τι τῶν αὐτοῦ, τοῦ ὀλιγωρεῖν μὴ προσήκοντος. Η ὀργή είναι πάθος τυπικό από όλες τις απόψεις: παίρνει την πρώτη θέση στη σειρά πραγμάτευσης των παθών· συμπεριλαμβάνεται σε όλους τους μικρούς ενδεικτικούς για τα πάθη καταλόγους (1354a 24, a 16-17, 1378a 21, 1388b 29, 1419b 25)· όταν ο Αριστοτέλης θέλει να αναφερθεί σε κάποια ιδιότητα του πάθους, ως πιο πρόχειρη αναφέρει την εφαρμογή της στην περίπτωση της ὀργῆς (1377b 32, 1378a 23-24).

29. Πρόκειται για σημαντική ιδιότητα του αριστοτελικού πάθους· το διαφοροποιεί από αισθήματα και συναισθήματα, που καλύπτουν ένα μέρος της ψυχής του πάσχοντος περιορισμένα όμως «μέσα» σ' αυτόν. Τα πάθη προϋποθέτουν την προσωπική σχέση.

κρίση περί του προσήκοντος).³⁰ Στην περιγραφή αυτών των περιπτώσεων χρησιμοποιούνται ρήματα όπως τα *οἶσμαι* και *προσδέχομαι*. Το λογικό στοιχείο της οργής είναι δοξαστικού χαρακτήρα και πρέπει να θεωρηθεί μάλλον ως εντύπωση παρά ως καθαρή κρίση. Το υποκείμενο του πάθους σταθμίζει τον εαυτό του συγκριτικά προς τους άλλους· η αυτο-εκτίμηση είναι το κριτήριο αν υφίσταται ὀλιγωρίαν ή όχι, δικαιολογημένη ή αδικαιολόγητη. Γενικότερα, ο οργιζόμενος τίγεται από την αδιαφορία ή περιφρόνηση των άλλων ακριβώς στην εικόνα που έχει διαμορφώσει για τον εαυτό του. Επιπλέον, η οργή επιδιώκει την εκδίκηση· η μορφή της εκδίκησης είναι προϊόν κρίσης και επιλογής· η επιλογή γίνεται με πολλή σκέψη: *διατρίβουσιν ἐν τῷ τιμωρεῖσθαι τῇ διανοίᾳ*.

Το πάθος, λοιπόν, της οργής προϋποθέτει: (α) Πρόσληψη της πραγματικότητας, σύνδεση με τις παραστάσεις, (β) Αξιολόγηση της πραγματικότητας· αυτογνωσία, (γ) Σκέψη και επιλογή στην τάση του να μετατραπεί σε πράξεις. Άρα τα πάθη δεν είναι τυφλές ορμές· ο άνθρωπος που βιώνει το πάθος δεν είναι ο φορέας μιας ανεξέλεγκτης ενέργειας, και το πάθος του δεν είναι ένα είδος γήτευσης που τον παρασύρει επενεργώντας πάνω του σαν ναρκωτικό.³¹ Η σύνδεσή του με τον λόγον διακρίνει το πάθος από αισθήματα, όπως η πείνα, η δίψα, η απρόσωπη σεξουαλική επιθυμία. Αντίθετα απ' αυτά το πάθος επιδέχεται κριτική ως σωστό ή λανθασμένο, εύλογο ή αδικαιολόγητο, αληθινό ή ψεύτικο. Αν βασιίζεται σε μια ορθή κρίση για την πραγματικότητα, είναι σωστό και εύλογο και αληθινό· αν περιλαμβάνει μια λανθασμένη κρίση, τα αντίθετα. Η λογικότητα του πάθους δείχνει γιατί υπάρχει η δυνατότητα να τύχουν και τα πάθη λογικής μεταχείρισης. Ακριβώς σ' αυτό το στοιχείο του πάθους στοχεύει ο αριστοτελικός ρήτορας. Ελέγχει καταρχήν τις κρίσεις με τις οποίες είναι συνδεδεμένα τα πάθη· μεταβάλλοντάς αυτές τις κρίσεις, γεννάει, διαλύει, μεταλλάσσει πάθη. Δείχνοντας πόσο δικαιολογημένο θα ήταν ένα πάθος απέναντι στα δεδομένα της πραγματικότητας, εγείρει ένα εύλογο πάθος· αποκαλύπτοντας το λάθος της εμπεριεχόμενης στο πάθος κρίσης, το διαλύει ή το μεταλλάσσει.³²

Ο Αριστοτέλης, συνεπώς, προτείνει ενασχόληση με τα πάθη με τρόπο ποιοτικά διαφορετικό από αυτόν των σοφιστών-ρητόρων.³³ Αυτοί προσπαθούν να χειραγωγήσουν τον κριτή αναπτύσσοντας ή ενισχύοντας πάθη, εκμεταλλευόμενοι την αντιπαλότητα πάθους και λόγου. Αντίθετα ο φιλόσοφος θέλει και τα πάθη

30. Για τον όρο *προσῆκον* λέει ο L. Arhard, *Aristotle on Political Reasoning*, Illinois 1981, σ. 213 σημ. 19: «The term to prosekon may imply a standard of natural justice».

31. Βλ. Fortenbaugh, «Aristotle's Rhetoric on Emotions», *Archiv für Geschichte der Philosophie* 52 (1970) 63.

32. Π.χ. για να καταπραΰνει ο ρήτορας το ακροατήριο, πρέπει να δείξει ότι η ὄργη (του ακροατηρίου) στρέφεται ενάντια σε φοβερούς ή αίσχυνής αξίους ή κεχαρισμένους ή ἄκοντας ή ὑπεραλγοῦντας τοῖς πεποιημένους (1380b 33-34). Επίσης, για να δείξει ότι η ὄργη είναι αδικαιολόγητη, ο ρήτορας βασιίζεται στην αδυναμία συνύπαρξής της με τον φόβον (1380a 32-34).

33. Βλ. και E. Papadimitriou, *Ethische und psychologische Grundlagen der aristotelischen Rhetoric*, Φρανκφούρτη 1979, σ. 197: «Die aristotelische Betrachtung des Verhältnisses Redner-Zuhörer ist radical neu. Der Redner bezweckt nach seiner Auffassung keine manipulative Hinführung (Leitung) des Zuhörers, sondern will vielmehr mit Hilfe sachlicher und ethischer Argumente dem Zuhörer dazu verhelfen, "das im konkreten Fall Glaubhafte zu erkennen" (1355b 10) und einer Entscheidung zu kommen».

ἔσω τοῦ πράγματος και δείχνει πώς είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν και αυτά με τρόπο λογικό.

- (10) Π. Κοτζιά, *Τὸ περὶ ψυχῆς γράμμ' ἀναλεξάμενος: ἕνας υπαινιγμός στην πλατωνική κριτική του γραπτού λόγου*; σσ. 185-216.

Αντικείμενο της μελέτης είναι ένα επίγραμμα του Καλλιμάχου, δημοφιλές κατά την αρχαιότητα και επίκαιρο στη σύγχρονη έρευνα:

Εἶπας «Ἦλιε χαῖρε» Κλεόμβροτος ὠμβρακιώτης
ἦλατ' ἄφ' ὕψηλοῦ τείχεος εἰς Ἄϊδην,
ἄξιον οὐδὲν ἰδὼν θανάτου κακόν, ἀλλὰ Πλάτωνος
ἐν τὸ περὶ ψυχῆς γράμμ' ἀναλεξάμενος³⁴

Επίκεντρο της έρευνας αποτελεί ο στόχος του επιγράμματος, το οποίο αναφέρεται βέβαια στον Φαίδωνα και σε όσα σχετικά με τον θάνατο και την αυτοκτονία συζητούνται εκεί. Δεδομένου του ότι Κλεόμβροτος ονομαζόταν και ένας από τους τρεις, ονομαστί αναφερόμενους από τον Πλάτωνα, απόντες στην τελευταία συζήτηση του Σωκράτη, τίθεται το ερώτημα για την ταύτιση ή μη του πλατωνικού και του καλλιμάχειου Κλεομβρότου· η απάντηση επηρεάζει καθοριστικά την αποκρυπτογράφηση του επιγράμματος, καθώς μεταλλάσσει τον πιθανό στόχο του. Αν πρόκειται για ένα ειρωνικό επίγραμμα, πού στρέφει τα βέλη του ο Καλλιμάχος; (α) ενάντια στον Κλεόμβροτο και την παράλογη αυτοκτονία του; (β) ενάντια στον Πλάτωνα και τις ολέθριες συνέπειες του Φαίδωνα; γ) ενάντια στη θεωρία για την αθανασία της ψυχής; Αν δεν είναι ειρωνικό το επίγραμμα, (α) προβάλλει τη δύναμη του πλατωνικού λόγου; (β) εκφράζει συμπάθεια για το «φιλόσοφο» Κλεόμβροτο; (γ) ή και τα δύο; Η αποστασιοποιημένη καλλιμάχεια γραφή αφήνει ανοιχτά όλα τα ενδεχόμενα σε βαθμό ώστε ο Wilamowitz να υποστηρίξει ότι αυτό και μόνο ήταν ο στόχος του ελληνιστικού ποιητή!³⁵

Η Π. Κ. διατυπώνει την εξής θέση: ο Καλλιμάχος όντως στρέφεται ενάντια σε μια πλατωνική διδασκαλία, πλην όμως αυτή δεν είναι η αθανασία της ψυχής αλλά η απαξίωση του γραπτού λόγου στον Φαίδρο. Η υποστήριξη της θέσης προϋποθέτει εξαντλητικό διάλογο με τη σύγχρονη έρευνα του επιγράμματος.³⁶ Παραθέτουμε συνοπτικά τα επιχειρήματα της μελετήτριας: (α) Στις αναγνώσεις σύγχρονων ερευνητών λανθάνει η αναφορά στην κριτική του γραπτού λόγου. Είτε γίνεται λόγος για τις

34. 23 Pfeiffer = 53 G-P (= A. S. F. Gow - D. L. Page, *Hellenistic Epigrams*, Οξφόρδη 1965) = ΠΑ 7.471.

35. U. v. Wilamowitz-Moellendorff, *Hellenistische Dichtung*, τ. 1, Βερολίνο 1924, σ. 177.

36. Ενδεικτικά: S. A. White, «Callimachus on Plato and Cleombrotus», *TAPA* 124 (1994) 135-161 και G. D. Williams, «Cleombrotus of Ambracia: Interpretations of a Suicide from Callimachus to Agathias», *CQ* 45 (1995) 154-169· K. J. Gutzwiller, *Poetic Garlands. Hellenistic Epigrams in Context*, Μπέρκλεϊ - Λονδίνο 1998.

συνδηλώσεις της λέξης *γράμμα* (= λογοτεχνικό έργο, γραπτός πλατωνικός λόγος), είτε γίνεται υπαινιγμός στις συνέπειες που είχε η απουσία του Κλεομβρότου από τον ζωντανό διάλογο των τελευταίων ωρών του Σωκράτη (και στη συνακόλουθη προσήλωσή του στη γραπτή αναδιήγηση του διαλόγου στον Φαίδωνα), οι συνειρμοί οδηγούν στον αιγυπτιακό μύθο του Φαίδρου: η γραφή δεν θεραπεύει τη μνήμη και τη σοφία, τα γραπτά κείμενα υπηρετούν μόνο την υπόμνηση, όχι την αληθινή γνώση.³⁷ (β) Ο Καλλίμαχος είναι τυπικός εκπρόσωπος της ελληνοιστικής εποχής, «της εποχής του βιβλίου». Άρα δύσκολα θα αποδεχόταν την πλατωνική απαξίωση του γραπτού λόγου. Δημιουργεί, λοιπόν, ένα ειρωνικό επίγραμμα επικεντρωμένο στις συνέπειες ενός πλατωνικού κειμένου, και το στρέφει ενάντια στον φιλόσοφο που ακριβώς με γραπτό λόγο κατέκρινε τον γραπτό λόγο! Η ρευνήτρια οδηγείται στο στέρεο συμπέρασμα ότι θέμα του επιγράμματος είναι η δηκτική αναφορά σε μία πλατωνική θέση με αποκλειστικά πλατωνικά δεδομένα.

Η μελέτη της Π. Κ. αποτελεί ουσιαστική συμβολή στην κατανόηση του ποιήματος: τεκμηριώνει πειστικά μια πρωτότυπη ανάγνωσή του. Εκτός αυτού αποτελεί υπόδειγμα αυστηρά δομημένης – πάει να πει αποδεικτικής – φιλολογικής εργασίας. Παρέχει το πλαίσιο ερμηνείας και τα αναμφίλεκτα δεδομένα, διατυπώνει με αυστηρότητα την προς απόδειξη θέση, διαλέγεται ουσιαστικά με τη σύγχρονη έρευνα, προβαίνει με ευδιάκριτους βηματισμούς στην έκπτυξη της επιχειρηματολογίας και επιστέφει την ανάγνωση με ολοκληρωμένη αναφορά στην πρόσληψη του ρευνώμενου κειμένου.

(11) Κ. Τσαντσάνογλου, *Ο διάλογος των ποιητών*, σσ. 217-233.

Σε πρώτο επίπεδο η μελέτη ερμηνεύει την τελευταία φράση ενός καλλιμάχειου επιγράμματος:

*Ἦ ρ' ὑπὸ σοὶ Χαρίδας ἀναπαύεται; «εἰ τὸν Ἀρίμμη
τοῦ Κυρηναίου παῖδα λέγεις, ὑπ' ἐμοί»
ᾧ Χαρίδα, τί τὰ νέρθε; «πολὸν σκότος». αἱ δ' ἄνοδοι τί;
«ψεῦδος». ὁ δὲ Πλούτων; «μῦθος». ἀπωλόμεθα.
«οὔτος ἐμὸς λόγος ὑμῖν ἀληθινὸς εἰ δὲ τὸν ἠδὺν
βούλει, Πελλαίου βοῦς μέγας εἰν Ἀίδη».³⁸*

Η φράση *Πελλαίου βοῦς μέγας εἰν Ἀίδη* έχει προβληματίσει τους ερμηνευτές λόγω των ποικίλων αναγνώσεων που επιδέχεται, αλλά και λόγω του ότι κλείνει το επίγραμμα και αποτελεί το κλειδί της συνολικής ερμηνείας. Ο συγγρ. καταγράφει επιλεκτικά τις θέσεις που έχουν προταθεί, και συζητά τις πιθανότερες. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η φράση

37. Φαίδρος 274c5-275b2.

38. 13 Pf. (ΠΑ 7.524)

σημαίνει καταρχήν «μ' ένα μικρό μακεδονικό νόμισμα αγοράζεις στον Άδη ένα μεγάλο βόδι».³⁹ οπότε το επίγραμμα αναπαράγει με παιγνιώδη τρόπο τη λαϊκή δοξασία για τη φτήνεια στον Άδη. Ο Κ. Τ. όμως δεν αρκείται σ' αυτό το επίπεδο· προσπαθεί να εντάξει την ανάγνωσή του στη συνολική ερμηνεία του ποιήματος εμβαθύνοντας στις συνδηλώσεις της τελευταίας φράσης αλλά και στο ύφος και το πνεύμα που το χαρακτηρίζουν.

Με δεδομένο ότι η έκφραση βους μέγας σημαίνει τη σιωπή,⁴⁰ ο Κ. Τ. υποστηρίζει ότι πρόκειται για ένα επίγραμμα στο οποίο λανθάνει ο ανταγωνισμός του Καλλιμάχου με τον εκ Πέλλας ορμώμενο σύγχρονό του ποιητή Ποσειδίππο. Ο Ποσειδίππος είναι ένας από τους αντιπάλους του Καλλιμάχου στην ελληνιστική διαμάχη για τα γνωρίσματα ενός καλού ποιήματος. Εφόσον ο γιος του Αρίμμη Χαρίδας είναι persona του ποιητή, ο Καλλιμάχος ειρωνεύεται τον Ποσειδίππο: «το πιο ευχάριστο πράγμα στον Άδη είναι η σιωπή του Ποσειδίππου». Ο ερευνητής προχωρά σε παράλληλη ανάγνωση επιγράμματος του Ποσειδίππου και δείχνει ότι οι αντιερωτικές θέσεις του Πελλαίου ποιητή εύκολα θα γίνονταν στόχος του ερωτικού Καλλιμάχου.

Η μελέτη αποτελεί εξαιρετικό δείγμα επίπονης φιλολογικής εργασίας στην παραδοσιακή της μορφή. Βασίζεται σε μια καταπληκτική πολυμάθεια, σε διαρκή βιβλιογραφική ενημέρωση αλλά και σε αποτελεσματική δυνατότητα συνδυασμού των πληροφοριών.

- (12) Δ. Τσιτσικλή, *Η ηθοποιία στη δοξογραφία της κικερόνειας πραγματείας De natura deorum*, σσ. 233-240.

Η συγγρ. προσεγγίζει την πραγματεία *De natura deorum* ως φιλοσοφικό αλλά και ως λογοτεχνικό δημιούργημα. Ερευνά την ηθοποιία στο δοξογραφικό πρώτο μέρος του έργου⁴¹ επικεντρώνοντας την προσοχή της στη μορφή του Επικούρειου Velleius· σ' αυτόν ο Κικέρων αναθέτει την παρουσίαση θεολογικών απόψεων ελλήνων φιλοσόφων. Η Δ. Τσιτσικλή διαφωνεί με την άποψη ότι ο Κικέρων μεταφέρει απρόσεκτα στη δοξογραφία κάποιο επικούρειο πρότυπο, και ότι αυτή λειτουργεί μονοσήμαντα προς την κατεύθυνση της απαξίωσης του επικούρειου φιλοσοφικού ήθους. Υποστηρίζει, πρώτον, ότι ταίριαζε σε έναν Επικούρειο να αναλάβει τη δοξογραφική εισαγωγή, ακριβώς διότι οι Επικούρειοι επιδίδονταν στην κριτική συζήτηση αλλοτρίων θεωριών· δεύτερον, ότι η δοξογραφική ηθοποιία συστήνει βέβαια έναν Επικούρειο, κυρίως όμως προβάλλει εκ του

39. Την ανάγνωση αυτή πρότεινε ο Jacobs (βλ. F. Dübner, *Anthologia Palatina*, I, Παρίσι 1864, σ. 483)· έχει γίνει αποδεκτή από πολλούς φιλόλογους. Ο μελετητής ενισχύει με καινούργια επιχειρήματα την ερμηνεία αυτή.

40. Stadtmüller, *Anthologia Graeca Epigrammatum Palatina cum Planudea*, II 1, Λειψία 1899, σσ. 366-367.

41. Cicero, *De Natura Deorum* 1.25-41.

αντιθέτου την αξία της σκεπτικής μεθόδου· τρίτον, ότι η ανάθεση της δοξογραφίας στον Velleius απαλλάσσει από αυτό το, αταίριαστο σε έναν σκεπτικό, καθήκον τον Κικέρωνα. Συμπεραίνει ότι το δοξογραφικό μέρος του έργου δεν είναι τόσο απρόσεκτο, και ότι μπορεί να αποτελέσει πηγή έρευνας για την αρχαία φιλοσοφική σκέψη.

- (13) Δ. Ζ. Νικήτας, *Cornelius Nepos Neograecus: Η μετάφραση των Βίων του Νέπωτα από τον Σπυρίδωνα Βλαντή (1810)*, σσ. 241-274.

Ο Δ. Νικήτας παρουσιάζει τη μετάφραση του έργου του Νέπωτα *De viris illustribus* από τον Σπ. Βλαντή. Ο κυθήρειος λόγιος εκπόνησε μία ολοκληρωμένη εργασία: πλαισίωσε τη μετάφραση με δύο σημειώματα (ένα του ίδιου σχετικό με την εργοβιογραφία του Νέπωτα, και ένα του τυπογράφου, στο οποίο τονίζεται ο ηθικοδιδασκτικός σκοπός της έκδοσης), με χρονολογικές πληροφορίες, με ευρητήριο των βιογραφούμενων στρατηγών, περιλήψεις των Βίων, πίνακα λέξεων, κυρίως όμως με σχολιασμό των Βίων. Η ίδια η μετάφραση, πλούσια σε στοιχεία της καθομιλουμένης, χαρακτηρίζεται ρέουσα και σαφής. Τα σχόλια αφενός μας παρέχουν επαρκέστερες πληροφορίες πραγματολογικής φύσεως, αφετέρου δίνουν στον Βλαντή την ευκαιρία να αναδείξει την τεχνοκριτική του ικανότητα. Το έργο του Βλαντή, συμπεραίνει ο συγγρ., ικανοποιεί τον εκπαιδευτικό του προσανατολισμό και τις ουμανιστικές απαιτήσεις της εποχής. Είναι έξοχο δείγμα τής ελάχιστα μελετημένης μεταβυζαντινής *latinitas*.

- (14) Β. Α. Φυντίκογλου, *Expedire: Από τη λουκρητιανή στη βιργιλιανή δίδαξι ν*, σσ. 275-304.

Η μελέτη του Β. Φυντίκογλου αφορμάται από τη φράση του Βιργιλίου: *Nunc age, naturas apibus quas Iuppiter ipse addidit expediam*.⁴² Έχει επισημανθεί αφενός ότι η φράση «αποπνέει λουκρητιανή αύρα»,⁴³ αφετέρου ότι το *expedire*, που χρησιμοποιείται για να προαναγγείλει το επόμενο θέμα, συμβάλλει στη σαφήνεια του διδακτικού λόγου.⁴⁴ Ο Β. Φ. όμως προχωρά πολύ παραπέρα. Υποστηρίζει, πρώτον, ότι ο Λουκρήτιος προσλαμβάνει μια έκφραση του προφορικού λόγου (*age nunc*), και τη μετατρέπει σε ευδιάκριτο όρο της διδακτικής ποίησης. Δεύτερον, ότι ο Βιργίλιος αξιοποιεί την έκφραση *nunc age ...expedire* ως αναγνωρίσιμο λουκρητιανό σήμα από το οποίο όμως ο ίδιος διαφοροποιείται προκλητικά. Τρίτον, ότι η βιργιλιανή μίμηση-απόκλιση σηματοδοτεί μια ευρύτερη διαφορά του αιτιολογικού διδακτικού έπους από το φιλοσοφικό. Τέλος, ο μελετητής ανοίγεται σε έναν ανθρωπολογικό προβληματισμό σχετικά με

42. Βιργίλιος, *Γεωργικά* 4.149-150.

43. R. F. Thomas, *Virgil Georgics*, τ. 2 Βιβλία III-IV, Κέμπριτζ 1998, ad loc.

44. S. F. Wiltshire, «Nunc Age – Lucretius as Teacher», *CB* 50 (1974) 35.

το διδακτικό ποιόν, τις μορφές της διδάξεως.

Επανακάμπουμε σε συνθετική παρουσίαση των τεσσάρων θέσεων. Η καθημερινή έκφραση (ανυπόμονης) προτροπής *age* (*nunc*) αντιστρέφεται (*nunc age*) στο λουκρητιανό λόγο και συναρμολύζεται με το επίσης καθημερινής χρήσης *expedire*, το οποίο χρησιμοποιείται από κάποιον που καλεί το συνομιλητή του να δώσει εξηγήσεις. Στην πρωτοπρόσωπη μορφή της η συναρμογή προσλαμβάνει ποιητολογικό περιεχόμενο, γίνεται τεχνικός όρος της διδακτικής ποίησης: ο μαθητής προτρέπεται να δείξει προσληπτική εγρήγορση, ενώ ο δάσκαλος δηλώνει τη μέριμνά του για την οργάνωση του μαθήματος. Ο Βιργίλιος προσλαμβάνει αυτή την τυποποιημένη λουκρητιανή χρήση, συνδέοντας όμως την έκφραση με προκλητικά ανορθολογικό (= αντλουκρητιανό) περιεχόμενο. Στις περιπτώσεις που αξιοποιεί το *expedire*, «αντί κάποιας ορθολογικής ή επιστημονικής εξήγησης, προκρίνεται μια ερμηνευτική πρόταση μυθολογικής προέλευσης» (σ. 284). Έτσι «ένας καιρίος όρος της διδακτικής ποίησης, ο οποίος στο *DNR* αφορούσε τη φιλοσοφική διερεύνηση κάθε φαινομένου, στα *Γεωργικά* φαίνεται να συνδέεται με την ποιητική πραγμάτευση ενός μύθου. ...το αίτιον υποσκελίζει την αιτία» (σ. 285). Αντί της λουκρητιανής δεδομένης επικούρειας αλήθειας, τα *Γεωργικά* προβάλλουν την εύθραυστη μυθολογική-ποιητική αλήθεια. Η υπαινικτική διδακτικότητα συστήνει και την ιδιαίτερη ποιότητα της βιργιλιανής διδάξεως, αυτής που εμπιστεύεται τη συμβολική δυναμική και τις ερμηνευτικές δυνατότητες του μυθολογικού υλικού.

Διδακτική είναι και η δόμηση της εξαιρετικής μελέτης του Β.Φ.: αναπτύσσεται μεθοδικά με μια δομή επάλληλων ερμηνευτικών κύκλων που δεν σβήνουν με την έναρξη της κίνησης του ενός μετά τον άλλο, αλλά συμπαρασύρουν την ερμηνεία σε έναν αρμονικό κυματισμό. Έτσι ο μελετητής περικλείει στην έρευνά του τόσο την ανάγνωση συγκεκριμένων επικών χωρίων όσο και ευρύτερων μοτίβων, ενώ παράλληλα εμβαθύνει στην κατανόηση της διδακτικότητας του βιργιλιανού έπους.

- (15) Σ. Κυριακίδης, *Οι κατάλογοι στον Βεργίλιο: Δομή και αφήγηση*, σσ. 305-322.

Πρόκειται για εργασία με την οποία ερευνάται η σχέση μορφικών χαρακτηριστικών με το αφηγηματικό περιεχόμενο του έπους· συγκεκριμένα, μελετώνται οι κατάλογοι ονομάτων που αξιοποιούνται από τον ποιητή (Όμηρο, Βιργίλιο) είτε για να δοθεί έμφαση σε κάποια ονόματα είτε για να αποδοθεί με τη δομή των καταλόγων μια οπτική εντύπωση της περιγραφόμενης σκηνής. Είναι δεδομένο ότι και για το ομηρικό και για το βιργιλιανό έπος οι κατάλογοι διασώζουν από τη λήθη τα καταγραφόμενα άτομα, ενώ παράλληλα συντελούν στην επιβράδυνση του κειμενικού χρόνου. Ο Βιργίλιος, όμως, διαφοροποιείται από το πρότυπό του: δίνει περισσότερο χώρο στα ονόματα· έτσι αυτά προβάλλουν την

ενισχυμένη (σε σύγκριση με την αρχαϊκή εποχή) ατομικότητά τους. Με κριτήριο την πυκνότητα ανά στίχο και την κατανομή των ονομάτων ο συγγραφέας παρουσιάζει μία τυπολογία καταλόγων.

- (16) Ν. Πετρόχειλος, *Λαβίνια: Μια σκιώδης παρουσία στο βιργιλιανό έπος*; σσ. 323-343.

Ο συγγραφέας παρουσιάζει τη μορφή της Λαβίνιας στην *Αινειάδα*. Καθώς η Λαβίνια παραμένει σε ολόκληρο το έπος απόλυτα σιωπηλή, φαίνεται να έχει απλώς μια σκιώδη παρουσία σ' αυτό. Το κυριότερο χαρακτηριστικό της εντοπίζεται στον ρόλο της μελλοντικής συζύγου. Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό της είναι το γεγονός ότι ερυθρία, διακατέχεται από μία έξαψη την οποία μεταδίδει γύρω της, ενώ σε μία χαρακτηριστική σκηνή συνδέεται με τη φωτιά. Η ερυθρίαση, η έξαψη, η φλόγα στην κόμη της λειτουργούν σημειολογικά προοικονομώντας την αιματηρή καταστροφή που θα επιφέρει ο γάμος αυτής της τυπικά ρωμαίας γυναίκας. Ο συγγρ. συμπεραίνει ότι υπάρχει τελικά ένας σπουδαίος ρόλος και για τη Λαβίνια· αυτός έγκειται στο γάμο της και στον καταστροφικό ανταγωνισμό που προκαλείται.

- (17) Ε. Περάκη-Κυριακίδου, *Ζεύγη διπολικά: η οβιδιανή εκδοχή*, σσ. 343-368.

Σύμφωνα με την ορολογία της μελετήτριας «ζεύγη διπολικά»⁴⁵ συστήνονται στην επική ποίηση από δύο ονόματα ετυμολογικά ή συνωνυμικά συγγενή: το ένα δηλώνει κάποια θεότητα, ενώ το άλλο είναι σύμβολο αυτής της θεότητας. Το σύμβολο ενός θεού αποκτάει αυτή του τη λειτουργία ακριβώς λόγω της ετυμολογικής⁴⁶ συγγένειάς του με το όνομα

45. Δεν θεωρώ εύχρηστη τη συγκεκριμένη ορολογία· από τη μία, λόγω του πλεονασμού στην έκφραση «ζεύγη διπολικά» (τι ακριβώς προσθέτει το επίθετο στο προσδιοριζόμενο ουσιαστικό);· από την άλλη, διότι δεν δηλώνεται η σχέση η οποία συνιστά το ζεύγος, η κοινή ετυμολογία των δύο ονομάτων.

46. Πρόβλημα ορολογίας νομίζω ότι υπάρχει και με τους όρους ετυμολογία-ετυμολόγηση (χρησιμοποιούνται αδιακρίτως)· επίσης, δεν γίνεται ορολογική διάκριση ανάμεσα στην ετυμολογία που συναντάται σε φιλολογικά έργα αρχαία ή νεότερα (π.χ. λεξικά, σχόλια) και στην ετυμολογία που εντάσσεται στην αφηγηματική ροή ενός λογοτεχνικού ή φιλοσοφικού κειμένου. Καλό θα ήταν ο όρος ετυμολόγηση να χρησιμοποιείται για να δηλωθεί η συγκεκριμένη ενέργεια-πράξη απόδοσης ετύμου. Ο όρος ετυμολογία θα πρέπει να δηλώνει γενικότερα την προσπάθεια να επισημανθούν ρίζες μίας ή περισσότερων λέξεων. Ο όρος ετυμολόγημα μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να δηλώσει το προϊόν κάποιας ετυμολόγησης (ο όρος έτυμον έχει συνδεθεί με την ορθότητα της ετυμολόγησης, και δεν προσφέρεται). Όσον αφορά τα είδη της ετυμολογίας μπορεί να γίνει διάκριση ανάμεσα σε *ισοκειμενική ετυμολογία* και *μετακειμενική ετυμολογία*. Η *ισοκειμενική ετυμολογία* υποτάσσεται στους κανόνες της λογοτεχνικής ή φιλοσοφικής δημιουργίας, ενώ η *μετακειμενική ετυμολογία* ανήκει στη μεταγλώσσα. Η επιστημονικότητα ως πρόθεση ανήκει βέβαια στη μετακειμενική ετυμολογία (ανεξάρτητα από την οριστική ορθότητα του ετυμολογήματος)· αλλά η επιστημονική ορθότητα του ετυμολογήματος μπορεί να συναντάται και στην *ισοκειμενική*

του θεού. Βεβαίως η ομορριζική ή συνωνυμική σχέση συχνά ξεχνιέται, και το σύμβολο αυτονομείται ή συνδέεται με το συμβολιζόμενο κατά τρόπο καινοφανή. Οπωσδήποτε, «θεός και σύμβολο λειτουργούν ως δύο πόλοι ενός άξονα με ιδιαίτερη αφηγηματική βαρύτητα» (σ. 351). Η συγγρ. εξετάζει με τρόπο ευφυή αρκετά παραδείγματα του φαινομένου. Στο β' μέρος του μελετήματος τα λεγόμενα διπολικά ζεύγη ερευνώνται στις *Μεταμορφώσεις* και τους *Fasti*, όπου ο Οβίδιος προσλαμβάνει αλλά και μεταλλάσσει ευφάνταστα και ποικιλοτρόπως την τεχνική του ετυμολογικού ζεύγους. Η συγγρ. κατατάσσει παιγνιώδεις παραλλαγές του φαινομένου με αξιοπρόσεκτη ερμηνευτική αποτελεσματικότητα.

(18) Λ. Μ. Τρομάρας, *Apiciana*, σσ. 369-374.

Ο συντάκτης της εργασίας προτείνει δύο διορθώσεις στο κείμενο του Απικίου.⁴⁷ Η α' διόρθωση (στο χωρίο 3.8.1), του ακατανόητου *degrano* σε *de agro*, μοιάζει επιτυχημένη· προβληματική μου φαίνεται η β' διόρθωση (στο χωρίο 4.2.15), αφού βασίζεται σε συμφύρμό μεθόδων της κριτικής των κειμένων με πραγματολογικά δεδομένα αντλημένα από το χώρο της μαγειρικής.

(19) Ch. Theodoridis, *Ährenlese aus dem Onomasticon des Julius Pollux*, σσ. 375-380.

Στην εργασία παρατίθενται τα χωρία κλασικών συγγραφέων από τα οποία ο Ιούλιος Πολυδεύκης άντλησε υλικό για το *Όνομαστικόν*. Πρόθεση του λεξικογράφου ήταν να συστήσει στους αναγνώστες του ορθές χρήσεις της αττικής διαλέκτου.

(20) Δ. Α. Χρηστίδης, *Λουκιάνεια σε -ικός*, σσ. 381-406.

Ο μελετητής αξιοποιεί πορίσματα της διδακτορικής διατριβής του Δ. Λυπουρλή και ερευνά τη χρήση επιθέτων σε -ικός στον Λουκιανό. Ειδικότερα, θέτει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός του τα επίθετα που ο σατιρικός συγγραφέας χρησιμοποίησε για να προκαλέσει γέλιο (μαζί ερευνώνται και όσα διακρίνονται για την πρωτοτυπία ή άλλη ιδιαιτερότητά τους). Αυτά ομαδοποιούνται ως εξής:⁴⁸ (α) άπαξ λεγόμενα, π.χ. *τραγοκουρική μάχαιρα*, (β) αρχαιότερη μαρτυρία, π.χ. *παρασιτική τέχνη*, (γ) σπάνια χρήση, *άνθρωπος σκιρτητικός* (= υπερκινητικός), (δ) ιδιόμορφη χρήση, *άρπακτικός* (με την ενεργητική σημερινή σημασία), (ε) συσ-

ετυμολογία. Περαιτέρω μπορεί να χρησιμοποιηθεί η διάκριση ανάμεσα σε ομορριζική ισοκειμενική ετυμολογία και σε συνωνυμική ισοκειμενική ετυμολογία.

47. *Apicii decem libri qui dicuntur De Re Coquinaria et Excerpta a Vinidario conscripta* (εκδ. M. E. Milham).

48. Παράλληλα προς την κατηγοριοποίηση που επιχειρεί ο συγγραφέας με κριτήριο το πώς τα επίθετα λειτουργούν κωμικά αξιοποιείται η γενικότερη ταξινόμηση των επιθέτων -ικός στην οποία είχε προβεί ο Δ. Λυπουρλής.

σώρευση. Στο πλαίσιο της ομαδοποίησης ο συγγρ. προβαίνει σε ενδιαφέροντα ερμηνευτικά σχόλια, καθώς εντάσσει κάθε επίθετο στα συμφραζόμενά του.

- (21) Α. Δ. Μαυρουδής, *Γαληνοῦ Σύνοψις τῆς θεραπευτικῆς μεθόδου*, σσ. 407-418.

Ο συντάκτης της εργασίας περισυλλέγει σε ανώνυμους σχολιαστές του Ορειβασίου και σε αραβικές πηγές μαρτυρίες για την ύπαρξη ενός έργου του Γαληνού (από το οποίο δεν σώζεται απολύτως τίποτε). Πρόκειται για κάποια σύνοψη του γαληνικού έργου *Θεραπευτικὴ μέθοδος*: σημειωτέον παρεμπιπτόντως ότι το έργο σώζεται ολόκληρο σε δεκατέσσερα βιβλία. Συμπεραίνεται ότι ο τίτλος της χαμένης (;) σύνοψης ήταν πιθανώς *Σύνοψις τῆς θεραπευτικῆς μεθόδου*.

- (22) Π. Σωτηρούδης, *Ἀποσπάσματα Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ ποικίλα ἐπιγράμματα σὲ χειρόγραφα τῆς ἱεράς μονῆς Ἰβήρων*, σσ. 419-434.

Ο συγγρ. μάς δίνει πληροφορίες για την επικείμενη από τον ίδιο (και άλλους φιλολόγους) σύνταξη καινούργιου καταλόγου των ελληνικών χειρογράφων της μονῆς Ἰβήρων. Επίσης αναφέρεται σε πέντε σπαράγματα από κώδικες ομιλιών του Γρηγορίου του Θεολόγου. Τα αποσπάσματα του Γρηγορίου περιέχουν γραφές άγνωστες σε άλλα χειρόγραφα, αξιοποιήσιμες σε μελλοντική έκδοση των ομιλιών.

- (23) Ν. Κονομής, *Λεξικογραφικά Κοραή: Διορθώσεις στον Ησύχιο*, σσ. 435-440.

Στην εργασία μελετώνται διορθώσεις στο λεξικό του Ησύχιου τις οποίες πρότεινε ο Αδ. Κοραής. Ο συγγρ. θεωρεί αρκετές από αυτές έγκυρες, και άρα χρήσιμες σε επικείμενη έκδοση του λεξικού.

- (24) Μ. Plastira-Valkanou, *The Praise of Eminent Physicians in the Greek Anthology*, σσ. 441-474.

Η μελετήτρια ερευνά με μεθοδικότητα τα επιγράμματα της *Παλατινής Ανθολογίας* που εξυμνούν διακεκριμένους γιατρούς. Εντοπίζει εγκωμιαστικά μοτίβα επαναλαμβανόμενα σε μεγάλο βάθος χρόνου, αλλά και τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο αξιοποιούνται από τον εκάστοτε ποιητή. Έτσι, τα επιγράμματα ομαδοποιούνται με βάση τέσσερα κεντρικά μοτίβα επαίνου του γιατρού: (α) τη σχέση του με κάποια θεότητα συνδεδεμένη με την ίαση (Παιήων, Απόλλων, Ασκληπιός, Ηπιόνη, Ακεσώ), (β) τη μάχη που δίνει για το καλό του ασθενή, (γ) την ηθική ακεραιότητά του, τον καλό του χαρακτήρα, την αποχή του από σεξουαλικές σχέσεις με τους ασθενείς, τη μέριμνα να μεταβιβάσει τη γνώση του στους νεότερους, (δ) τη συγγραφική δεινότητα κάποιων γιατρών. Όπως επισημαίνει η συγγρ, τα επιγράμματα της *Ανθολογίας* αναφέρονται με άκρα λιτότητα στα

βιογραφικά στοιχεία, ενώ τονίζουν την επιστημοσύνη, τον επαγγελματισμό και την ηθική ανωτερότητα των επαινούμενων γιατρών.

Συνοψίζουμε: Ο τόμος αποτελεί πράγματι σημαντική και αξιοπρόσεκτη συνεισφορά στην επιστήμη της κλασικής φιλολογίας. Προάγει την έρευνα και διδάσκει τους νεότερους φιλόλογους, όπως ακριβώς και ο τιμώμενος καθηγητής Δημήτρης Λυπουρλής.

Θεσσαλονίκη

ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΠΕΤΣΑΚΟΣ

O. Karavas, *Lucien et la tragédie* [Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, 76], Berlin - New York 2005, Walter de Gruyter, σελ. viii+374.

Στον 76ο τόμο της σειράς *Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte*, την οποία εποπτεύουν οι G.-A. Lehmann, H.-G. Nesselrath και O. Zwierlein, δημοσιεύθηκε μια πολύ αξιόλογη και συστηματική μελέτη του O. Karavas για τη σχέση του Λουκιανού με την αρχαία ελληνική τραγωδία.

Το βιβλίο, πέρα από τον Πρόλογο (σσ. i-iii) και τα Περιεχόμενα (σσ. v-vi), περιλαμβάνει μια Γενική Εισαγωγή (σσ. 1-28) και τρία μέρη, στα οποία εξετάζονται αντίστοιχα (α) η χρήση του τραγικού λεξιλογίου από τον Λουκιανό (σσ. 29-131), (β) τα παραθέματα και οι απηχήσεις από τραγωδίες στο έργο του Λουκιανού, καθώς και οι μαρτυρίες για τη θεατρική ορολογία και τις τραγικές παραστάσεις της εποχής του (σσ. 133-232), και (γ) η λουκιάνεια παρωδία τραγωδίας *Ποδάγρα ή Τραγωδοποδάγρα* (σσ. 233-327). Ακολουθεί ένα Γενικό Συμπέρασμα (σσ. 329-332), ένα Παράρτημα με λουκιάνειες λέξεις που έχουν επίθημα -μα (σσ. 333-337), βιβλιογραφία (σσ. 339-357), και τρεις Πίνακες: (α) παρατιθέμενων χωρίων (σσ. 359-364), (β) ελληνικών λέξεων (σσ. 365-369), και (γ) γενικό ευρετήριο (σσ. 370-374).

Η Γενική Εισαγωγή αποτελείται από τρία κεφάλαια: Το πρώτο (*Répertoire des études modernes sur Lucien*, σσ. 1-10) αποτελεί μια χρήσιμη συνοπτική επισκόπηση των νεότερων μελετών για τον Λουκιανό. Παρουσιάζονται με συντομία οι εκδόσεις του 19ου αιώνα, πιο αναλυτικά οι μελέτες και οι εκδόσεις του 20ού και των αρχών του 21ου αιώνα, και επισημαίνεται το γεγονός ότι η σχέση του Λουκιανού με την αρχαία τραγωδία δεν έχει μελετηθεί συστηματικά: οι παλαιότερες μελέτες του S. Mekler (1881) και του P. Schulze (1887) ήταν σύντομες και επιφανειακές, ενώ οι νεότερες του M. M. Kokolakis (1960) και του G. A. Seeck (1990) επικεντρώνονται στις λουκιάνειες μαρτυρίες για θεατρικές παραστάσεις και δεν ασχο-

λούνται με τη γλωσσική διάσταση της πρόσληψης της τραγωδίας από τον Σαμοσατέα σατιρικό.

Το δεύτερο εισαγωγικό κεφάλαιο (*L'atticisme - La langue de Lucien*, σσ. 10-22) ασχολείται με τον αττικισμό και τις θέσεις του Λουκιανού σε γλωσσικά ζητήματα. Έπειτα από μια σύντομη και περιεκτική παρουσίαση του φαινομένου του αττικισμού, που δείχνει καλή γνώση της σχετικής βιβλιογραφίας, ο Karavas επισημαίνει τη διάκριση μεταξύ υπεραττικισμού και απλού αττικισμού, στον οποίο εντάσσεται ο Λουκιανός, που γράφει σε μια μορφή της αττικής διαλέκτου απλή, ισορροπημένη και κατανοητή, βασισμένη με γλωσσική ευαισθησία στα κλασικά πρότυπα. Ακολουθεί μια σύντομη επισκόπηση των λουκιάνειων έργων στα οποία σατιρίζονται γλωσσικά ζητήματα: *Δίκη συμφώνων* (ο Karavas προτιμά τον τίτλο της ομάδας γ των χφφ του Λουκιανού *Δίκη φωνηέντων*), *Ρητόρων διδάσκαλος*, *Λεξιφάνης* και *Ψευδοσοφιστής ή Σολοικιστής*. Το *Πρὸς τὸν ἀπαίδευτον καὶ πολλὰ βιβλία ὠνούμενον* δεν περιλαμβάνεται στην επισκόπηση, παρόλο που προαναγγέλλεται μεταξύ των έργων που πρόκειται να παρουσιαστούν (σ. 15). Το συμπέρασμα είναι πως ο Λουκιανός κράτησε μια μετριοπαθή στάση, ασκώντας κριτική τόσο στις υπερβολές του υπεραττικισμού όσο και στην αλαζονική άγνοια του ψευδοαττικισμού.

Στο τρίτο κεφάλαιο της Γενικής Εισαγωγής (*La question de l'authenticité*, σσ. 22-28) εξετάζεται το ζήτημα της γνησιότητας των έργων που μας παραδόθηκαν με το όνομα του Λουκιανού. Ο Karavas αντιπαρέρχεται τα έργα που θεωρούνται μεταγενέστερες απομιμήσεις (*Επιστολαί, Φιλόπατρις ή Διδασκόμενος, Χαρίδημος ή Περί κάλλους, Νέρων ή Περί τῆς ὄρχης τοῦ Ἰσθοῦ καὶ Τιμαρίων ή Περί τῶν κατ' αὐτὸν παθημάτων*), το *Πρὸς Ἀριστείδην περὶ τῶν ὀρχηστῶν* (έργο του σοφιστή Λιβανίου), και τα έργα που σχεδόν ομόφωνα οι ερευνητές θεωρούν νόθα (*Μακρόβιοι, Ἔρωτες, Ἀλκυὼν ή Περί μεταμορφώσεων καὶ Ὠκύπους*). Τονίζει ότι δεν βρίσκει κανέναν λόγο αμφισβήτησης των έργων *Πατρίδος ἐγκώμιον καὶ Περί παρασίτου ὅτι τέχνη ή παρασιτική*, και στρέφει την προσοχή του στα αμφιλεγόμενα *Ψευδοσοφιστής ή Σολοικιστής, Λούκιος ή Ὀνος, Περί τῆς Συρίας θεοῦ, Περί ὀρχήσεως, Περί τῆς ἀστρολογίης, Δημοσθένους ἐγκώμιον, Κυνικός καὶ Ἐπιγράμματα*. Έπειτα από παράθεση των αντίθετων απόψεων, μαζί με την πλούσια σχετική βιβλιογραφία, καταλήγει υποστηρίζοντας τη γνησιότητα των έργων *Λούκιος ή Ὀνος, Περί τῆς Συρίας θεοῦ, Περί παρασίτου ὅτι τέχνη ή παρασιτική, Περί ὀρχήσεως*, καθώς και μερικών από τα *Ἐπιγράμματα*. Θεωρεί επίσης αναμφίβολα λουκιάνειο το *Ποδάγρα*.

Έπειτα από τη συγκροτημένη αυτή Γενική Εισαγωγή, ακολουθεί το Πρώτο Μέρος της μελέτης, το οποίο αποτελείται από μια επιμέρους Εισαγωγή (σσ. 31-37), ένα κεφάλαιο (*Les mots tragiques de Lucien*, σσ. 39-125) και το αντίστοιχο Συμπέρασμα (σσ. 127-131). Στην Εισαγωγή επισημαίνεται η ιδιομορφία του τραγικού λεξιλογίου, και διευκρινίζεται ο

τρόπος με τον οποίο εντοπίστηκαν για τη συγκεκριμένη μελέτη οι «τραγικές» λέξεις του Λουκιανού: πρόκειται για λέξεις που είτε μαρτυρούνται για πρώτη φορά στην τραγωδία είτε χρησιμοποιούνται από τους τραγικούς ποιητές με κάποια νοηματική ή συντακτική ιδιαιτερότητα, την οποία υιοθέτησε και ο Λουκιανός. Παρατίθεται πίνακας με 107 τέτοιες λέξεις, από τις οποίες οι 36 (υπογραμμισμένες στον πίνακα) προέρχονται από το *Ποδάγρα*.

Στο μοναδικό κεφάλαιο που ακολουθεί (απορεί κανείς γιατί χαρακτηρίζεται *Chapitre Premier*) εξετάζονται μία προς μία οι 71 από τις 107 «τραγικές» λέξεις του Λουκιανού (οι υπόλοιπες 36 του έργου *Ποδάγρα* θα εξεταστούν στο τρίτο μέρος της μελέτης). Για κάθε λέξη παρατίθενται (α) τα λουκιάνεια χωρία που την περιέχουν, μαζί με την αντίστοιχη γαλλική μετάφραση, (β) η ερμηνεία της λέξης στα γαλλικά, συνοδευόμενη, όπου αυτό είναι δυνατό, από αρχαία ελληνικά ερμηνεύματα σχολιαστών ή λεξικογράφων, (γ) τα χωρία τραγικών (μερικές φορές και κωμικών) ποιητών στα οποία μαρτυρείται η λέξη (επιλεκτικά, αν τα σχετικά τραγικά χωρία είναι πολλά), μαζί με την αντίστοιχη γαλλική μετάφραση, και (δ) σχολιασμός, στον οποίο ανιχνεύονται παράγωγα και σύνθετα της συγκεκριμένης λέξης στο λουκιάνειο έργο, επισημαίνονται συμφραζόμενα που παραπέμπουν σε τραγικό λεξιλόγιο, εντοπίζονται μαρτυρίες χρήσης της λέξης σε άλλα μη τραγικά κείμενα, ιδιαίτερα σε αλεξανδρινούς ποιητές, καθώς και σχετικές πληροφορίες αρχαίων σχολιαστών, γραμματικών και λεξικογράφων. Πολύ συχνά επισημαίνονται και αξιοποιούνται οι διαφορετικές γραφές των χφφ τόσο του Λουκιανού όσο και των τραγικών ποιητών. Σε μία περίπτωση μάλιστα (σσ. 72-73) υποστηρίζεται και υιοθετείται πολύ σωστά η γραφή (διόρθωση του Αρέθρα) *εὔμετρος* στο *Περὶ ὀρχήσεως* 75, ενώ στις εκδόσεις του Λουκιανού ως τώρα είχε προτιμηθεί η γραφή *ἔμμετρος*.

Στο Συμπέρασμα του Πρώτου Μέρους ο Karavas, επισημαίνοντας το πρόβλημα της απώλειας του μεγαλύτερου μέρους των αρχαίων τραγωδιών, καταγράφει τους αριθμούς και τα ποσοστά των λέξεων τα οποία ο Λουκιανός φαίνεται να άντλησε από τα σωζόμενα ως σήμερα έργα και αποσπάσματα του καθενός από τους τρεις μεγάλους αρχαίους τραγικούς. Την πρώτη θέση στις προτιμήσεις του Λουκιανού κατέχει ο Ευριπίδης, τη δεύτερη ο Αισχύλος και την τρίτη ο Σοφοκλής. Ο Karavas αντικρούει την άποψη του W. Schmid (1896) για τη μεγάλη επίδραση του Σοφοκλή στο λουκιάνειο έργο, καθώς και την άποψη του F. W. Householder (1941), που υποστήριξε πως ο Λουκιανός δεν είχε διαβάσει τα έργα ούτε του Αισχύλου ούτε του Σοφοκλή.

Το Δεύτερο Μέρος της μελέτης περιλαμβάνει μια σύντομη Εισαγωγή (σσ. 135-136), τρία κεφάλαια (σσ. 137-228) και το αντίστοιχο Συμπέρασμα (σσ. 229-232). Στην Εισαγωγή διευκρινίζεται ότι, ενώ στο Πρώτο Μέρος εξετάστηκε η επίδραση του τραγικού λεξιλογίου στο λουκιάνειο

έργο, το Δεύτερο Μέρος θα ασχοληθεί με τη στάση του Λουκιανού απέναντι στην τραγωδία ως κείμενο, λογοτεχνικό είδος και θέαμα. Ο Karavas επισημαίνει ότι το τμήμα αυτό θα μπορούσε να έχει τίτλο *Les lectures tragiques de Lucien*, αντίστοιχο με εκείνον του βιβλίου της Ο. Bouquiaux-Simon, *Les lectures homériques de Lucien* (1968).

Στο Πρώτο Κεφάλαιο του Δεύτερου Μέρους (*Les citations tragiques chez Lucien*, σσ. 137-170) καταγράφονται και σχολιάζονται 75 τραγικοί στίχοι που παρατίθενται (ολόκληροι ή τμήματά τους) σε 25 λουκιάνεια έργα (πάντα με εξαίρεση το *Ποδάγρα*). Το κεφάλαιο χωρίζεται σε 5 ενότητες: (α) Αισχύλος: ένα παράθεμα από την τραγωδία *Νιόβη*. (β) Σοφοκλής: ένα δίστιχο από την τραγωδία *Μελέαγρος*. (γ) Ευριπίδης: 58 στίχοι σε 36 χωρία από τις τραγωδίες *Φοίνισσαι*, *Μήδεια*, *Όρέστης*, *Βάκχαι*, *Έκάβη*, *Ίππόλυτος*, *Ήρακλής*, *Άνδρομέδα* και *Μελέαγρος*. (δ) Ελάσσονες τραγικοί: 3 στίχοι του Διονυσίου του τυράννου και 1 στίχος του Αχαιού· και (ε) Άγνωστες τραγωδίες: 7 στίχοι σε 5 λουκιάνεια χωρία. Επισημαίνεται ότι ο Λουκιανός αποτελεί τη μοναδική πηγή που μας διασώζει 19 τραγικά αποσπάσματα (1 του Σοφοκλή, 7 του Ευριπίδη, 3 του τυράννου Διονυσίου, 1 του Αχαιού και 7 αδέσποτα).

Στο Δεύτερο Κεφάλαιο του Δεύτερου Μέρους (*Les allusions tragiques chez Lucien*, σσ. 171-189) εξετάζονται οι απηχήσεις τραγικών στίχων (αποτελούμενες συνήθως από δύο ή τρεις λέξεις) και οι αναφορές του Λουκιανού σε τραγωδίες, τραγικές σκηνές, τραγικούς ποιητές, ή σε μύθους όπως τους διαμόρφωσαν συγκεκριμένοι τραγικοί. Το κεφάλαιο χωρίζεται σε 5 ενότητες: (α) Αισχύλος: ελάχιστες απηχήσεις· (β) Σοφοκλής: κυρίως εκφράσεις που θυμίζουν σοφοκλείους στίχους· (γ) Ευριπίδης: πολυάριθμες απηχήσεις και αναφορές, πολύ περισσότερες από τις αντίστοιχες σε άλλους τραγικούς· (δ) *Προμηθέας Δεσμώτης*: επισημαίνεται η αξιοποίηση της συγκεκριμένης τραγωδίας του Αισχύλου στα λουκιάνεια έργα (αναρωτιέται όμως κανείς για ποιο λόγο χρειαζόταν αυτό να γίνει σε ξεχωριστή ενότητα, και όχι σε εκείνη που εξέταζε τις λίγες αισχύλειες απηχήσεις)· και (ε) Άγνωστες τραγωδίες: η απώλεια του μεγαλύτερου μέρους της δραματικής παραγωγής της αρχαιότητας κάνει εξαιρετικά δύσκολο τον εντοπισμό απηχήσεων από χαμένες τραγωδίες· εξετάζεται το *Νιγρίνος* 31, στο οποίο παρατίθεται μια φράση αποδιδόμενη ρητά σε τραγωδίες και κωμωδίες, καθώς και άλλα λουκιάνεια χωρία με λεξιλόγιο που υποδηλώνει ενδεχόμενη ανάμνηση από άγνωστη τραγωδία.

Το Τρίτο Κεφάλαιο του Δεύτερου Μέρους (*Lucien et les spectacles tragiques au IIe siècle de notre ère*, σσ. 191-228) χωρίζεται σε 6 ενότητες: (α) Η λέξη τραγωδία και τα παράγωγά της: εξετάζονται χωρία στα οποία μνημονεύονται οι λέξεις τραγωδία, τραγικός, τραγικώς, τραγωδός, τραγωδικός, άτραγώδητος, τραγωδοδιδάσκαλος, τραγωδῶ, έκτραγωδῶ, έκτραγωδοῦμαι, έπιτραγωδῶ, συντραγωδῶ και ύποτραγωδῶ. (β) Η λέξη δράμα: εντοπίζονται οι διάφορες σημασίες της λέξης στα 34 χωρία όπου

χρησιμοποιείται. (γ) Το θέατρον και οι θεατές: εξετάζονται επιλεκτικά κάποια από τα 49 χωρία που περιέχουν τη λέξη θέατρον, και σχολιάζονται οι λουκιάνειες μαρτυρίες για τις αντιδράσεις των θεατών. (δ) Άλλοι τεχνικοί όροι: σχολιάζονται οι λέξεις μονωδῶ, ἐμμέλεια, ὄρχησις, σκηνή, θυμέλη, ἀναβιβάζω, μεγάλη τῆ φωνῆ, ὑποκρίνομαι, ὑπόκρισις, ὑποκριτής, πρωταγωνιστής, δευτεραγωνιστής, τριταγωνιστής, δορυφόρος, ἀπό μηχανῆς θεός, μηχανή, μηχανήμα, σκευή, στολή, προσωπεῖον, ἐσθής, ποδήρης, κόθορονος, διδασκαλία, χορηγῶ, ῥῆσις, χορός, ἄγγελος, πρόλογος, προοίμιον, ἔξοδος, διάλογος, ὑπόθεσις. (ε) Η ονομαστική αναφορά σε τραγικούς ποιητές: εξετάζονται οι μνείες του Λουκιανού για Αισχύλο, Σοφοκλή, Ευριπίδη, Διονύσιο τύραννο, Αχαιο, Αγάθωνα και Λυκόφρονα. (ς) Τα τραγικά θεάματα κατά την αυτοκρατορική εποχή: οι μαρτυρίες του Λουκιανού, που εστιάζονται κυρίως σε αποτυχημένες ερμηνείες θεατρικών έργων και σε σχολιασμό των πολυτελών ενδυμάτων των ηθοποιών της τραγωδίας, δείχνουν ότι ο σατιρικός είχε παρακολουθήσει θεατρικές παραστάσεις της εποχής του, και ότι οι σχετικές γνώσεις του δεν προέρχονται μόνο από την ανάγνωση αρχαίων τραγωδιών.

Στο Συμπέρασμα του Δεύτερου Μέρους (με τον υπότιτλο *Les lectures tragiques de Lucien*, σσ. 229-232) επισημαίνεται ότι ο Λουκιανός, αξιοποιώντας την εκπαίδευσή του στη ρητορική, χρησιμοποίησε τα παραθέματα και τις απηγήσεις από την τραγωδία (και όχι μόνο) για να παρωδήσει και να προκαλέσει γέλιο με τη χρήση τους παρά προσδοκίαν. Το κοινό του ανήκε σε διάφορα μορφωτικά στρώματα, με διαφορετική αντίληψη και κατανόηση τόσο των τραγικών (και όχι μόνο) απηγήσεων όσο και της αντίστοιχης κωμικής τους χρήσης.

Το Τρίτο Μέρος της μελέτης είναι αφιερωμένο στο έργο *Ποδάγρα* ή *Τραγωδοποδάγρα*: περιλαμβάνει τρία κεφάλαια (σσ. 235-319), συνοδευόμενα από ένα Συμπέρασμα (σσ. 321-327). Στο Πρώτο Κεφάλαιο (*Présentation et la question de l'authenticité*, σσ. 235-242) ο Karavas παρουσιάζει συνοπτικά το περιεχόμενο του έργου, το οποίο χαρακτηρίζει παρωδία τραγωδίας, καθώς και την επιστημονική συζήτηση που έγινε για το πρόβλημα της γνησιότητας των ποιητικών έργων *Ποδάγρα* και *Ωκύπους*. Θεωρεί νόθο το δεύτερο (πιθανότατα έργο του ρήτορα Ακακίου), ενώ αποδέχεται τα επιχειρήματα για τη γνησιότητα του πρώτου, τα οποία προδηλώνει ότι θα επαυξήσει στα επόμενα κεφάλαια.

Στο Δεύτερο Κεφάλαιο του Τρίτου Μέρους (*Les mots tragiques dans la Podagra*, σσ. 243-299) εξετάζονται μία προς μία οι 36 «τραγικές» λέξεις από το *Ποδάγρα*, οι οποίες είχαν καταγραφεί (και υπογραμμιστεί) στον σχετικό πίνακα της Εισαγωγής του Πρώτου Μέρους (σ. 36). Ο Karavas ακολουθεί και εδώ με πιστότητα και ακρίβεια τη μέθοδο που είχε επιλέξει για τις 71 λουκιάνειες «τραγικές» λέξεις τις οποίες εξέτασε στο Πρώτο Μέρος της μελέτης του.

Στο Τρίτο Κεφάλαιο του Τρίτου Μέρους (*Analyse et commentaire*, σσ.

301-319) παρουσιάζεται και σχολιάζεται η εξέλιξη του έργου *Ποδάγρα*, το οποίο ακολουθεί τη μορφή και τους κανόνες ενός δράματος. Συζητούνται οι διαφορετικές γραφές των χφφ, οι ιδιομορφίες του λεξιλογίου (ιδιαίτερα των επιθέτων), τα μετρικά φαινόμενα, οι απηχήσεις από τμήματα γνωστών τραγωδιών, καθώς και η ικανότητα του Λουκιανού να αξιοποιεί τα πρότυπά του με ευρηματικότητα και πρωτοτυπία.

Στο Συμπέρασμα του Τρίτου Μέρους (με τον υπότιτλο *Pourquoi la goutte? La parodie de la tragédie chez Lucien*, σσ. 321-327) υποστηρίζεται ότι η *Ποδάγρα* είναι μια σύνθετη παρωδία: παρωδείται κυρίως η τραγωδία, αλλά και στοιχεία της επικής και της λυρικής ποίησης, των ορφικών και των ομηρικών ύμνων, ακόμη και των ιατρικών μεθόδων, ίσως και με σαρκασμό των Σύρων συμπατριωτών του Λουκιανού. Ο Karavas υποστηρίζει ότι ο Σαμοσατέας σατιρικός ασχολήθηκε με την ποδάγρα επειδή το θέμα ήταν αγαπητό την εποχή εκείνη, και ότι επέλεξε τη μορφή της τραγωδίας (αντί του αναμενόμενου σατιρικού διαλόγου) γιατί αυτή θα αποτελούσε κωμικό απροσδόκητο.

Το Γενικό Συμπέρασμα (Conclusion générale, σσ. 329-332) είναι ότι ο Λουκιανός γνώριζε σε βάθος την αρχαία τραγωδία, την οποία εκτιμούσε όσο και τη ρητορική και τη φιλοσοφία. Ο Ευριπίδης, όπως και ο Όμηρος, ο Πλάτωνας και ο Δημοσθένης, είχε μια ξεχωριστή θέση ανάμεσα στα λουκιάνεια πρότυπα. Τα κείμενα του Λουκιανού παρέχουν πληροφορίες για τις παραστάσεις τραγωδιών κατά την αυτοκρατορική περίοδο, και η παρωδία τραγωδίας *Ποδάγρα* αξίζει να μελετηθεί περισσότερο.

Τέλος, στο Παράρτημα (Appendice: *Les mots suffixés en -μα chez Lucien*, σσ. 333-337) παρατίθεται κατάλογος με 273 λουκιάνειες λέξεις που έχουν επίθημα *-μα*, το οποίο είναι ιδιαίτερα συχνό στην τραγωδία (όσες λέξεις μαρτυρούνται σε νόθα έργα τοποθετούνται μέσα σε παρένθεση, ενώ όσες αποτελούν διαφορετικές γραφές των χφφ μέσα σε οξυγώνιες αγκύλες). Επισημαίνεται ότι στο *Ποδάγρα* υπάρχουν 17 τέτοιες λέξεις, ενώ στο *Ζεύς τραγωδός* (όπου υπάρχει φανερή παρωδία τραγωδίας) 20, από τις οποίες οι 10 στα λόγια του Δία, που συμπεριφέρεται σαν τραγικός ηθοποιός.

Η μελέτη αυτή αποτελεί μια εξαιρετικά ευπρόσδεκτη συμβολή, γιατί πραγματικά καλύπτει με σοβαρότητα και πληρότητα ένα κενό στη σχετική έρευνα. Είναι φανερό η αγάπη του συγγραφέα για τον Λουκιανό, αλλά και η γνώση τόσο των κειμένων που τον απασχολούν (ακόμη και των διαφορετικών γραφών των χφφ) όσο και της αντίστοιχης βιβλιογραφίας. Η συνολική αποτίμηση είναι θετικότερη. Σε επιμέρους ζητήματα όμως θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει τα εξής:

(α) Δεν είναι ακριβές ότι η μνεία του Λουκιανού από τον Γαληνό σε έργο που διασώζεται μόνο σε αραβική μετάφραση έγινε γνωστή για πρώτη φορά το 1976 από τον G. Strohmaier (σ. 6 και σ. 24): είχε επισημανθεί

ήδη το 1955 από τον Emil Orth, «Varia critica», *Helmantica* 6 (1955) 74-75, γεγονός που υποδηλώνεται και από τον ίδιο τον G. Strohmaier, «Übersehenes zur Biographie Lukians», *Philologus* 120 (1976) 117, σημ. 3.

(β) Το άρθρο με τίτλο «“Επίγραμμα” και “ἐπίγραμμα”», *Ἑλληνικά* 43 (1993) 409-411, αποδίδεται σε κάποιον Α. Ν. Christidis στη σ. 25, σημ. 164, και σε κάποιον Α. Μ. Christidis στη Βιβλιογραφία (σ. 345), ενώ πρόκειται για εργασία του Δημητρίου Α. Χρηστίδη.

(γ) Αναρωτιέται κανείς αν όντως θα έπρεπε να συμπεριληφθούν στις «τραγικές» λέξεις συνήθεις όροι ηλικιακοί (*ἀντίπαις*, σ. 48), στρατιωτικοί (*εὐσταλής*, σ. 73), θρησκευτικοί (*ξόανον*, σ. 93), ή αθλητικοί (*τέρμα*, σ. 111).

(δ) Στη σ. 147 μια παραδρομή δημιουργεί σύγχυση, καθώς η γραφή κτέαρ στο *᾽Ονειρος ἢ Ἄλεκτρυών* 14 αποδίδεται τόσο στην ομάδα γ των χφφ του Λουκιανού όσο και στον κώδικα U της ομάδας β, ενώ στην πραγματικότητα τα χφφ της ομάδας γ παραδίδουν στο σημείο αυτό τη γραφή κτέρας.

(ε) Η συζήτηση για τη λειτουργία του παραθέματος από τον Ευριπίδη (*Μήδεια* 340) στο *Κατάπλους ἢ Τύραννος* 8 (σ. 149) νομίζω πως θα ήταν χρήσιμο να συμπληρωθεί με τον σχολιασμό του συγκεκριμένου λουκιανείου χωρίου από τον Δ. Α. Χρηστίδη, *Λουκιανός, 1: Σάτιρα θανάτου και κάτω κόσμος*, Θεσσαλονίκη 2002, Εκδόσεις Ζήτρος, σ. 207, σημ. 44.

(ς) Στο *Περὶ τῆς Περεγρίνου τελευτῆς* 39 η ανίχνευση παρωδίας γεγονότων από τη ζωή του Ιησού Χριστού (σ. 168) είναι εντελώς απίθανη, όπως και η υπόθεση για παρωδία χριστιανικών μυστηρίων στο *Ποδάγρα* (σ. 322), μια και ο Λουκιανός δεν φαίνεται να είχε σαφή γνώση ούτε των σχετικών κειμένων ούτε των αντίστοιχων πρακτικών· βλ. H. D. Betz, «Lukian von Samosata und das Christentum», *Novum Testamentum* 3 (1959) 226-237, και του ίδιου, *Lukian von Samosata und das Neue Testament. Religionsgeschichtliche und parännetische Parallelen. Ein Beitrag zum Corpus Hellenisticum Novi Testamenti*, Berlin 1961.

(ζ) Νομίζω πως είναι εξαιρετικά παρακινδυνευμένη η άποψη (σ. 177) ότι το όνομα Τιμόλαος απηχεί τα ονόματα Τιθωνός και Ιόλαος.

(η) Στις παραπομπές σε αποσπάσματα αρχαίων ελλήνων συγγραφέων (με εξαίρεση εκείνα των τραγικών και των κωμικών) δυστυχώς απουσιάζουν τα ονόματα των αντίστοιχων εκδοτών (η γενική πληροφορία στη σ. iii «quant aux autres textes grecs nous suivons les éditions du TLG» δεν είναι αρκετή), με αποτέλεσμα ο αναγνώστης να πρέπει να μαντέψει π.χ. ότι το *Plut. fr. 160* (σ. 252) παραπέμπει στην έκδ. του F. H. Sandbach (1967) και όχι στην πληρέστερη, αν και παλαιότερη, του G. N. Bernardakis (1896), το *Démocrate fr. 300.7a* (σ. 255) στην έκδ. των H. Diels - W. Kranz (⁶1952) και όχι στη νεότερη του S. Luria (1970), το *Empédocle fr. 9.5* (σ. 259) στην έκδ. των H. Diels - W. Kranz (⁶1951) και όχι στη νεότερη του J. Bollack (1969), το *Sol. fr. 13.7* (σ. 279, σημ. 123) στην έκδ. του M. L. West (¹1972,

21989-1992) και όχι στην αντίστοιχη των B. Gentili - C. Prato (1988), το Cercid. fr. 4.23 (σ. 279, σημ. 123) στην έκδ. του I. U. Powell (1925) και όχι στη νεότερη της L. Lomiento (1993) κλπ.

(θ) Δεν είναι κατανοητό για ποιο λόγο επιλέγονται για τις παραπομπές στον Δωρόθεο Σιδώνιο και τον Ουέτιο Ουάλεντα (Vettius Valens) οι παλαιές εκδόσεις του H. Koehly (1858) και του W. Kroll (1908) αντίστοιχα (σσ. 257, 270, 286), και όχι οι νεότερες του D. Pingree τόσο για τον Δωρόθεο Σιδώνιο (1976) όσο και τον Ουέτιο Ουάλεντα (1986).

(ι) Τα ορθογραφικά λάθη στα παρατιθέμενα αρχαία ελληνικά κείμενα είναι σχετικά ελάχιστα: σκότει αντί σκόπει (σ. 174, σημ. 10), ἀνήκε αντί ἀνήκε (σ. 251), λιπούσαι αντί λιπούσαι (σ. 268). Ατυχής είναι και η επιλογή του τονισμού ἄ πέρ ἐστίν αντί ἄπερ ἐστίν (σ. 267, σημ. 85).

Συνοφίζοντας θα μπορούσε κανείς να επισημάνει ότι η συστηματική και πολύμοχθη προσπάθεια του Ο. Karavas είχε ένα πολύ ποιοτικό και ενδιαφέρον αποτέλεσμα: Η πρόσληψη της αρχαίας τραγωδίας από τον Λουκιανό εξετάζεται διεξοδικά και πολύπλευρα, η παρωδία τραγωδίας Ποδάγρα (για την οποία ο Karavas προαναγγέλλει νέα έκδοση) αναδεικνύεται ιδιαίτερα, ενώ παράλληλα σχολιάζονται πειστικά και διαφωτιστικά οι μαρτυρίες του σατιρικού για τις θεατρικές παραστάσεις της εποχής του.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α. ΧΡΗΣΤΙΑΔΗΣ

Wim F. Bakker - Arnold F. van Gemert, *Θρήνος εις τα Πάθη και την Σταύρωση του Κυρίου και Θεού και Σωτήρος ημών Ιησού Χριστού, ποιηθείς παρά του ευγενεστάτου άρχοντος κυρού Μαρίνου του Φαλιέρου. Κριτική έκδοση, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002, σελ. 238.*

Οι κρητολόγοι W. Bakker και A. Van Gemert ασχολούνται από το 1972 με τον βενετοκρητικό ποιητή του 15ου αι. Μαρίνο Φαλιέρο. Καρποί της ενασχόλησης αυτής υπήρξαν οι κριτικές εκδόσεις των ερωτικών και διδακτικών του έργων,¹ όπου οι δύο έμπειροι μελετητές έθεσαν και συζήτησαν με πειστικά επιχειρήματα και, για πρώτη φορά με τρόπο συστηματικό, πολλά επιμέρους ζητήματα σχετικά με τον βίο και το έργο του Φαλιέρου.

1. Βλ. W. F. Bakker - A. F. van Gemert, «The *Ρίμα παρηγορητική* of Marinos Phalieros. A critical edition with introduction, notes and index verborum», στο: *Studia Byzantina et Neohellenica*, Leiden, Brill, 1972, σσ. 74-195· W. F. Bakker - A. F. van Gemert, *The Λόγοι διδακτικοί of Marinos Phalieros*. A critical edition with introduction, notes and index verborum, Leiden, Brill, 1977· A. F. van Gemert, *Μαρίνου Φαλιέρου Ερωτικά Όνειρα*. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο [Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 4], Θεσσαλονίκη 1980.

Με τον τόμο αυτό οι συγγρ. μάς παρέχουν μια κριτική έκδοση ενός άλλου, θρησκευτικού έργου του Φαλιέρου, του *Θρήνου*, η οποία αποτελεί σημαντική προσφορά στο πλαίσιο της προσπάθειας για νέες εκδόσεις σε κριτικά επεξεργασμένες μορφές λογίων *Θρήνων της Θεοτόκου*.²

Η παρούσα έκδοση περιλαμβάνει: *Περιεχόμενα* (σσ. vii-ix), *Αφιέρωση* (σ. x), *Πρόλογο* (σσ. xi-xii), *Πίνακες* με τις φωτογραφίες των φύλλων του χειρογράφου που παραδίδει το κείμενο (σσ. xiii-xl), *Εισαγωγή* χωρισμένη σε εννέα μέρη (σσ. 1-120), το *Κείμενο* (σσ. 121-142), *Σχόλια* (σσ. 143-212), *Συντομογραφίες* της βιβλιογραφίας (σσ. 213-224), *Γλωσσάριο* (σσ. 225-236), *Πίνακα προσώπων και τοπωνυμίων* (σσ. 237-238).

Στο πρώτο μέρος της *Εισαγωγής* (σσ. 1-8) οι συγγρ. παραθέτουν καταρχήν με συντομία στοιχεία του βίου του Μαρίνου Φαλιέρου, δηλαδή μια κατατοπιστική ανακεφαλαίωση των πορισμάτων της έρευνάς τους που είχαν εκτεθεί στη μελέτη του A. F. van Gemert, «The Cretan poet Marinos Falieros», *Θησαυρίσματα* 14 (1977) 7-71 και στην έκδοση των W. F. Bakker - A. F. Van Gemert, «The *Ρίμα* παρηγορητική of Marinos Phalieros. A critical edition with introduction, notes and index verborum» στο: *Studia Byzantina et Neohellenica*, Leiden, Brill, 1972, σσ. 74-195. Σε ό,τι αφορά τη χρονολόγηση του *Θρήνου* συνάγεται πως πρέπει να τοποθετηθεί λίγο πολύ κοντά στην *Ιστορία και Όνειρο* (1415-1429). Ονόματα αποδεκτών ή ακόμη και προσφωνήσεις προς αυτούς μέσα στο κείμενο του *Θρήνου* λείπουν (π.χ. οι *Λόγοι Διδακτικοί* και η *Ρίμα Παρηγορητική* προορίζονταν αντίστοιχα για τον γιο του ποιητή Μάρκο και για τον φίλο του Μπενεδέτο, ενώ στα ποιήματά του ο Μαρίνος απευθυνόταν σε *φίλους και αδελφούς*). Είναι εμφανής όμως η πρόθεση του Φαλιέρου να καταρτίσει ένα κείμενο με σκοπό να διαβάζεται ως λογοτεχνικό έργο για απόλαυση ή διδαχή αλλά και να παριστάνεται σε ένα κοινό συγγενών και φίλων. Μπορούμε ασφαλώς να πούμε ότι είναι ορθή και ενδιαφέρουσα η αντίληψη των συγγρ. πως τόσο η *Ιστορία και Όνειρο* όσο και ο *Θρήνος* αποτελούν σε μεγάλο βαθμό δραματοποιημένες διηγήσεις με θεατρικούς διαλόγους που τους συνδέει μεταξύ τους ο αφηγητής. Οι συγγρ. (και παλαιότερα ο ένας από αυτούς: A. F. van Gemert, *Μαρίνου Φαλιέρου Ερωτικά Όνειρα*. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο [Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη 4], Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 3, 38, 45-48, και σε άλλα μελετήματα) προσπαθώντας να αξιοποιήσουν αυτήν ακριβώς τη λαθάνουσα θεατρική διάσταση των δύο παραπάνω έργων, που συχνά μας διαφεύγει, εκθέτουν εδώ συνοπτικά τα συμπεράσματά τους γύρω από τους αποδέκτες και τη χρονολόγηση του κειμένου του *Θρήνου*.

Στο δεύτερο μέρος της *Εισαγωγής* (σσ. 9-20) οι συγγρ. ασχολούνται με τα ιδιαίτερα προβλήματα της παράδοσης του σωζόμενου *Θρήνου*.

2. Βλ. τώρα και Wim F. Bakker, *Θρήνος της υπεραγίας Θεοτόκου λεγόμενος τη αγία και μεγάλη Παρασκευή*, Κριτική έκδοση, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2005.

Μοναδική έμμεση πηγή της παράδοσης του κειμένου αποτελεί ο κώδ. Tüb. Mb 27 (φφ. 170α-184α) του 1585, αντίγραφο μιας μάλλον μοναδικής έκδοσης (του 1543/44) που έχει χαθεί. Ο αντιγραφέας Daniel Schuhmaier (φοιτητής του Martinus Crusius), ο οποίος είχε αντιγράψει και τους Μύθους του Αισώπου, δεν επενέβαινε γενικά στο κείμενο. Προς υποστήριξη της άποψης αυτής οι Bakker - van Gemert συγκρίνουν το αντίγραφο των Μύθων με το πρότυπό του, μια βενετική έκδοση του 1543. Σύμφωνα με όσα εκτίθενται στην Εισαγωγή (σσ. 12-14), παρά τα επιμέρους σφάλματα, τις παραλείψεις και τις παραναγνώσεις, η ποιότητα της αντιγραφής είναι ικανοποιητική. Στην ίδια ενότητα αντιμετωπίζονται και διάφορα θέματα που αφορούν το χειρόγραφο του Θρήνου: σε ποιο τυπογραφείο τυπώθηκε το βιβλίο που αντέγραψε ο Schuhmaier, ποιος επιμελήθηκε την έκδοσή του, πόσα χειρόγραφα παρεμβλήθηκαν ανάμεσα στο αυτόγραφο του Φαλιέρου και στο πρότυπο της χαμένης σήμερα έκδοσης του κειμένου. Ο A. van Gemert³ αποδίδει πειστικά και με κριτικό πνεύμα τις επεμβάσεις στη γλωσσική μορφή του κειμένου, τον σύντομο τίτλο που βρισκόταν στο εξώφυλλο του βιβλίου (*Σταύρωση του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού*), την αντικατάσταση του ονόματος *Ο Χριστόφιλος* με το Πρόλογος στην αρχή του κειμένου, κ.ά. στον θεωρούμενο ως πιθανότερο επιμελητή της έκδοσης Ανδρόνικο ή Νίκανδρο Νούκιο (λιγότερο πιθανός υποψήφιος κρίνεται ο Μάρκος Δεφαράνας).

Το τρίτο μέρος της Εισαγωγής (σσ. 21-38, χωρισμένο σε πέντε τμήματα: (1) Ο τίτλος, (2) Ο πρόλογος, (3) Η παράσταση, (4) Δομή και περιεχόμενο του Θρήνου, (5) Ο αφηγητής) ασχολείται με την αφηγηματική δομή του Θρήνου.

Ο πυρήνας της Εισαγωγής είναι, βέβαια, όπως το δείχνει και ο όγκος του, το τέταρτο μέρος (σσ. 39-76) που ασχολείται με τις πηγές του Θρήνου. Χωρίζεται σε δύο μεγάλα τμήματα (1. Οι πηγές του Θρήνου ως προς την τεχνική, 2. Οι πηγές του Θρήνου ως προς τα θέματα), που περιλαμβάνουν μικρότερες εσωτερικές ενότητες. Τέλος, ένα τρίτο τμήμα συγκροτεί τα συμπεράσματα της εξέτασης. Αξιοσημείωτη είναι η βαθμιαία στήριξη της υπόθεσης ότι ο Θρήνος, όπως σώζεται σήμερα, αντιπροσωπεύει μια μικτή *lauda*, μια *lauda*, δηλαδή, που κατά το μεγαλύτερο μέρος της είναι δραματική αλλά έχει και αφηγηματικά στοιχεία, όπως τα βρίσκουμε και στις ιταλικές *laude* ιδίως του 14ου αι. Ως προς τα αποτελέσματα της εξέτασης θα πρέπει να τονιστεί ότι το εύρημα του πίνακα της Σταύρωσης με τα εβραϊκά γράμματα που μεταφράζει ο Τσαδόκ στον πρόλογο του ποιήματος, αποτελεί αποκλειστικό δημιούργημα του Φαλιέρου.

Το πέμπτο μέρος της Εισαγωγής (σσ. 77-88) αναλαμβάνει μια πα-

3. Βλ. A. F. van Gemert, «Δύο προβλήματα του Θρήνου του Φαλιέρου», *Θησαυρίσματα* 26 (1996) 92-93.

ρουσίαση και ερμηνεία του αντιεβραϊκού πνεύματος του Θρήνου. Στο έκτο μέρος (σσ. 89-98, *Προσθήκες και Επεμβάσεις*) οι συγγρ. ξεκινούν από την πεποίθηση ότι ο διασκευαστής (που θεωρείται ότι προσέθεσε στον Θρήνο τα επεισόδια της *Αποκαθήλωσης* και του *Επιτάφιου Θρήνου*) δείχνει απόλυτη αφηγηματική συνέπεια και δεξιοτεχνία, και η μέθοδός τους συνίσταται πρώτα σε μian αναδρομή στην ποιητική και ρητορική πράξη του Φαλιέρου και κατόπιν στην κατάδειξη του σημαντικού βαθμού μίμησης, εξάρτησης ή συνέχειας που φανερώνουν οι επεμβάσεις του διασκευαστή, με στόχο την αιτιολόγηση – και δικαίωση – της μορφής με την οποία γνωρίζουμε σήμερα το έργο.

Το έβδομο μέρος (σσ. 99- 112) μας δίνει τη γλωσσική εικόνα του κειμένου. Την *Εισαγωγή* συμπληρώνει ένα διαφωτιστικό κεφάλαιο (σσ. 113-116) που πραγματεύεται με συντομία τη μετρική του Θρήνου: εξετάζονται η ομοιοκαταληξία, η χασμωδία και οι τονικές συνήθειες του δεκαπεντασύλλαβου του έργου. Μια συγκεντρωτική παρουσίαση των εκδοτικών αρχών που χρησιμοποιούνται στην κριτική έκδοση του κειμένου κλείνει το εισαγωγικό μέρος του τόμου (σσ. 117-120). Οι συγγρ. επιχειρούν να αποκαταστήσουν το αρχικό κείμενο του Θρήνου, και με μικρότερα στοιχεία όσα χωρία νομίζουν ότι έχουν προστεθεί στο αρχικό έργο. Για ευκολία του αναγνώστη οι αφηγηματικοί στίχοι τυπώνονται με πλάγια στοιχεία.

Το κύριο μέρος του τόμου το καταλαμβάνει η κριτική έκδοση του κειμένου του Θρήνου. Η παράδοση του κειμένου δεν είναι επαρκής και θέτει ιδιαίτερα εκδοτικά προβλήματα. Όπως προείπαμε, η έκδοση βασίζεται αποκλειστικά στον κώδικα T. Οι αποκλίνουσες γραφές (ή μάλλον τα σφάλματα του κώδ. T, μεταξύ των οποίων και κάποιες συμπληρώσεις, π.χ. του 55, ο 334, κ.ά.) αναγράφονται με συνέπεια στο κριτικό υπόμνημα, που είναι γενικά σύντομο και διατυπωμένο με σαφήνεια και ακρίβεια. Σχετικά με την αποκατάσταση του κειμένου, η οποία έχει γίνει, βέβαια, με γνώση του ύφους και της γλώσσας του Φαλιέρου, θα είχε να παρατηρήσει κανείς ότι από τη στιγμή που δεν γνωρίζουμε τη χειρόγραφη παράδοση, δεν έχουμε το αυτόγραφο του συγγραφέα ούτε καν απόγραφα των υπαρχετύπων παρά μόνο ένα αντίγραφο μιας έκδοσης που δεν έχει σωθεί, είναι παρακινδυνευμένο να αποφανθούμε για τη γνησιότητα ή μη ορισμένων στίχων ή και ολόκληρων τμημάτων του έργου.

Την έκδοση του Θρήνου την ακολουθεί πλούσιος σχολιασμός. Εδώ οι συγγρ. σχολιάζουν επαρκώς όσα χωρία απαιτούν κάποια διασάφηση του νοήματος αλλά με ευαισθησία και εκείνα που παρουσιάζουν ενδιαφέρον για την αποκρυπτογράφηση των συνθηκών κάτω από τις οποίες γράφτηκε ή της λογοτεχνικής παράδοσης στην οποία στηρίχτηκε το κείμενο. Την έκδοση τη συμπληρώνουν μια κατατοπιστική *Βιβλιογραφία*, ένα *Γλωσσάριο* με την ερμηνεία σπάνιων και δυσνόητων λέξεων, καθώς και ένας *Κατάλογος προσώπων και τοπωνυμίων*.

Παρά τις επιμέρους παρατηρήσεις οφείλουμε να τονίσουμε ακόμη μία φορά ότι η παρούσα έκδοση είναι σημαντική, κυρίως γιατί φέρει τη σφραγίδα της γνώσης και της πείρας δύο ακάματων εκδοτών κειμένων της υστερομεσαιωνικής και αναγεννησιακής κρητικής λογοτεχνίας. Η συμβολή της δεν περιορίζεται στη διεξοδική, ιδιαίτερα προσεχτική κριτικο/φιλολογική και ερμηνευτική προσέγγιση του κειμένου του Θρήνου αλλά και στα σύντομα, περιεκτικά ανακεφαλαιωτικά πορίσματα που κάθε τόσο συνάγονται.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΩΤΗΡΙΑ ΣΤΑΥΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Katalog der griechischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek. Band 1: *Codices graeci Monacenses 1-55*. Neu beschrieben von Viktor Tiftixoglu [Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis II, I], Wiesbaden 2004, σελ. 388 + πίν. 72.

Katalog der griechischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek. Band 3: *Codices graeci Monacenses 110-180*. Neu beschrieben von Kerstin Hajdú [Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis II, III], Wiesbaden 2003, σελ. 418 + πίν. 73.

Ἡ δημοσίευση ἑνὸς νέου καταλόγου ἑλληνικῶν χειρογράφων ἀποτελεῖ πάντα εὐπρόσδεκτο δῶρο γιὰ μιὰ μεγάλη ομάδα ἐπιστημόνων. Φιλολογοὶ (ὄλων τῶν περιόδων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας), θεολόγοι, ἱστορικοί, νομικοί, παλαιογράφοι, κωδικολόγοι, ἱστορικοὶ τῆς τέχνης, ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν στάχωση καὶ πολλοὶ ἄλλοι αἰσθάνονται μεγάλη ἱκανοποίηση καὶ χαρὰ, μόλις πάρουν στὰ χέρια τους ἕναν καινούργιο κατάλογο χειρογράφων, ἰδιαίτερα ὅταν αὐτὸς εἶναι συνταγμένος μὲ τρόπο ποὺ ἀνταποκρίνεται στὶς σύγχρονες ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης. Ὅταν μάλιστα πρόκειται γιὰ τὸν κατάλογο γνωστῆς καὶ σημαντικῆς συλλογῆς, ὅπως ἡ συλλογὴ χειρογράφων τοῦ Μονάχου, ἢ εὐγνωμοσύνη τῶν ἐρευνητῶν πρὸς ὅσους συντέλεσαν στὴν ἔκδοση τοῦ καταλόγου εἶναι ἀκόμη μεγαλύτερη.

Ἡ Bayerische Staatsbibliothek τοῦ Μονάχου διαθέτει σήμερα τὴν μεγαλύτερη συλλογὴ ἑλληνικῶν χειρογράφων στὴ Γερμανία: ὁ ἀριθμὸς τους ὑπερβαίνει τὰ 650. Ἡ συγκρότηση τῆς συλλογῆς ἄρχισε στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ., καὶ στὴν ἀρχὴ κιόλας τοῦ 17ου (τὸ ἔτος 1602) δημοσιεύτηκε ὁ πρῶτος κατάλογος (270 κώδικες), μὲ ἐπιμέλεια τοῦ H. G. Hörwarth. Διακόσια περίπου χρόνια ἀργότερα (1806-1812) εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας ὁ πεντάτομος κατάλογος τοῦ I. Hardt, στὸν ὁποῖο περιγράφονται 580 χειρόγραφα. Ὁ κατάλογος αὐτός, μὲ τὶς ὅποιες ἐλλείψεις καὶ ἀδυναμίες του, ἦταν, ἕως πρὶν λίγα χρόνια, τὸ μοναδικὸ βοήθημα γιὰ ὅσους ἤθελαν νὰ γνωρίσουν τὰ χειρόγραφα τῆς συλλογῆς. Ἐπρεπε νὰ

περάσουν άλλα διακόσια χρόνια, για να αρχίσει η αντικατάστασή του από ένα δεκάτομο έργο, του οποίου οι παραπάνω αναγραφόμενοι τόμοι (προηγήθηκε ο ύπ' αριθ. 3 και ακολουθήσε ο ύπ' αριθ. 1) θα μάς απασχολήσουν στη συνέχεια.

Από τον Πρόλογο του Διευθυντή του Τμήματος χειρογράφων της Βιβλιοθήκης (τόμ. 1, σσ. 7-8) πληροφορούμαστε για τις προσπάθειες που ξεκίνησαν το 1988, με τη συμμετοχή πολλών επιστημόνων από διάφορες χώρες, με σκοπό την ανεύρεση χρηματοδοτών και τη δημιουργία επιτελείου έρευνητών που θα αναλάμβαναν το μεγαλεπήβολο, από ό,τι φαίνεται, σχέδιο.

Στη σύντομη Εισαγωγή (ό.π., σσ. 9-10), την οποία συνέταξαν η K. Hajdú και ο G. Duursma, δίνονται πληροφορίες γενικά για τη συγκρότηση της συλλογής και ιδιαίτερα για την προέλευση και το έτος εισαγωγής στη Βιβλιοθήκη των χειρογράφων 1-55.

Ακολουθεί κείμενο που επιγράφεται «Zur Anlage des Katalogs» (ό.π., σσ. 11-17), όπου εκτίθεται η μέθοδος σύμφωνα με την οποία περιγράφονται τα χειρόγραφα (προφανώς θα ισχύσει σε όλους τους τόμους). Η μέθοδος αυτή έλαβε υπόψη της (βλ. σ. 11, σημ. 2) τις αντίστοιχες του H. Hunger (στον κατάλογο της Βιέννης) και του P. Moraux κ.ά. (στο *Aristoteles Graecus*), καθώς επίσης και τις οδηγίες για την καταλογογράφηση χειρογράφων της Deutsche Forschungsgemeinschaft. Σύμφωνα με τη μέθοδο αυτή, η περιγραφή κάθε χειρογράφου διακρίνεται στα εξής πέντε μέρη: 1. Überschrift (αναγράφεται το όνομα του συγγραφέα/τών συγγραφέων που έργα του/τους παραδίδονται στο χειρόγραφο ή κάποιος τίτλος δηλωτικός του περιεχομένου, π.χ.: Homiliar, Rhetorische Sammelhandschrift, Ascetica varia)· 2. Schlagzeile (χρονολόγηση, ύλικό γραφής, αριθμός φύλλων, διαστάσεις)· 3. Inhaltsbeschreibung (καταγράφονται λεπτομερώς τα κείμενα [γνωστά και άγνωστα, εκδεδομένα και μή, πλήρη ή όχι, άκόμη και τα άποσπάσματα], ταυτίζονται [όπου αυτό είναι δυνατόν], έντοπίζονται τα σημεία όπου το χειρόγραφο, εν σχέσει προς την έκδοση, παραδίδει περισσότερο, λιγότερο ή διαφορετικό κείμενο και δηλώνονται, κατά χρονολογική σειρά, οι εκδόσεις και τα βιβλιογραφικά δεδομένα που άφορούν κάθε κείμενο)· 4. Kodikologische Beschreibung (περιλαμβάνει τις ένότητες *F* = Foliiierung, *L* = Lagenverhältnisse, *K* = Kustoden und Reklamanten, *B* = Beschreibstoff, *S* = Schreiber, *Pr* = Provenienz, *Sb* = Schriftbild, *Ill* = Illumination, *E* = Einband, *Ez* = Erhaltungszustand)· 5. Literatur (βιβλιογραφία που άφορά στο χειρόγραφο καθ' έαυτό).

Θά ήθελα να σταθώ για λίγο στην κωδικολογική περιγραφή, η οποία άποτελείται από δέκα ένότητες, κάτι που είναι καινοτομία του καταλόγου αυτού, καθώς άλλοι σύγχρονοι κατάλογοι άφιερώνουν στο τμήμα αυτό λιγότερες (συνήθως 7-8), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι μάς παρέχουν και λιγότερες πληροφορίες. Για τη σειρά, βέβαια, των ένοτήτων δέν μπορεί να γίνει λόγος: σχεδόν κάθε κατάλογος ακολουθεί διαφορετική. Αυτό

πού έχει σημασία είναι ή πληρότητα και όχι ο τρόπος ή ή σειρά με την οποία τα στοιχεία αυτά παρουσιάζονται. Ξενίζει, όμως, στον κατάλογο του Μονάχου ή θέση της ένότητας Provenienz ανάμεσα στις ένότητες Schreiber και Schriftbild. Ο χωρισμός, εξάλλου, της κωδικολογικής περιγραφής σε δέκα ένότητες επιβαρύνει, κατά τη γνώμη μου, τον κατάλογο. Οι ένότητες Folierung και Kustoden und Reklamanten θα μπορούσαν να ενσωματωθούν στην ένότητα Lagenverhältnisse, ενώ τις περισσότερες πληροφορίες της ένότητας Schriftbild συνήθως τις συναντούμε στα έξω-τερικά χαρακτηριστικά (Schlagzeile), στο δεύτερο μέρος της περιγραφής: ειδικά για τα περγαμηνά χειρόγραφα, ο τύπος της χαράκωσης (στοιχείο του Schriftbild) θα μπορούσε να ενταχθεί στη ένότητα Beschreibstoff, κατ' αναλογία προς τα υδατόσημα των χάρτινων χειρογράφων. Αντίθετα, θα ήταν χρήσιμη, αν όχι απαραίτητη, μια ένότητα στην οποία θα συγκεντρώνονταν τα διάφορα σημειώματα, εκτός από το βιβλιογραφικό. Ο διασκορπισμός τους, τώρα, στην ένότητα Schreiber και στο τρίτο μέρος της περιγραφής (Inhaltsbeschreibung) δεν είναι, νομίζω, ή καλύτερη επιλογή. Τελειώνοντας τις γενικές παρατηρήσεις για το τμήμα της κωδικολογικής περιγραφής, πρέπει να επισημανθούν ή αναλυτική καταγραφή των υδατοσήμων και ή προσπάθεια για την ταύτισή τους, ο σαφής τρόπος με τον οποίο συντάσσεται ή ένότητα Schreiber και ή λεπτομερής περιγραφή στις ένότητες Illumination (έδω μερικές φορές ή περιγραφή είναι περιττή, καθώς ή διακόσμηση κάποιων χειρογράφων δεν φαίνεται να έχει ενδιαφέρον) και Einband, κάτι που δεν συμβαίνει στην ένότητα Erhaltungszustand, ή οποία κλείνει το τμήμα αυτό· για την κατάσταση της συντριπτικής πλειονότητας των χφφ 1-55 και 110-180 ενημερωνόμαστε με μονολεκτικές, σχεδόν, δηλώσεις του τύπου, π.χ., Keine nennenswerten Schäden ή Stockflecken ή Einige Wurmlöcher ή Tintenfraß ή f. 1 restauriert.

Οι επισημάνσεις που προηγήθηκαν, και με τις οποίες κάποιος, ένδεχομένως, δεν θα συμφωνήσει, δεν εμποδίζουν καθόλου να δεχτεί κανείς ότι έχουμε να κάνουμε με μια μέθοδο περιγραφής που έβαλε πολύ ψηλά τον πήχυ. Όποιος μελετήσει τους δύο τόμους που παρουσιάζονται έδω, και στους οποίους έχουμε την εφαρμογή της μεθόδου, θα διαπιστώσει ότι όλα τα επιμέρους σημεία της περιγραφής διακρίνονται για την αρτιότητα και τον λεπτομερή τρόπο με τον οποίο είναι συνταγμένα. Θα τολμούσε να πει κανείς ότι ή περιγραφή που έχουμε μπροστά μας αποτελεί πρόκληση για όσους ασχολούνται με το εν πολλοίς άχαρο αυτό αντικείμενο, την καταλογογράφηση χειρογράφων. Συγχρόνως, όμως, τίθεται και ένα έρώτημα: πόσοι από τους καταλογογράφους έχουν τη δυνατότητα να βρεθούν αντιμέτωποι με χειρόγραφα σαν αυτά που περιγράφονται στους δύο τόμους ή να εργάζονται σε μια βιβλιοθήκη όπως ή Bayerische Staatsbibliothek;

Ύστερα από τα παραπάνω, μπορούμε να συνεχίσουμε με την παρουσίαση των δύο τόμων.

Στὸν πρῶτο τόμο ἡ περιγραφή τῶν χειρογράφων (σσ. 27-329) ἔγινε ἀπὸ τὸν V. Tiftixoglu καὶ ἀναθεωρήθηκε (ὑστερα ἀπὸ τὴ συνταξιοδότησή του) ἀπὸ τὴν K. Hajdú καὶ τὸν G. Duursma. Οἱ δύο τελευταῖοι συντάξαν καὶ τὰ τρία Εὐρετήρια: *Initien ungedruckter und wenig bekannter Texte* (σσ. 333-339), *Autoren- und Werkregister* (σσ. 341-369), *Personen-, Orts- und Sachregister* (σσ. 371-381). Ὁ τόμος ὀλοκληρώνεται μὲ 72 πίνακες (οἱ 12 ἔγχρωμοι), κατανεμημένους σὲ ἕξι ομάδες (σσ. 385-387).

Οἱ κώδικες ποὺ περιγράφονται εἶναι 56 (+ 30a), ὅλοι σὲ μεγάλο σχῆμα (in folio), καὶ ἔχουν, σχεδὸν στὸ σύνολό τους, ἓνα κοινὸ συνδετικὸ στοιχείο: ἐκτὸς ἀπὸ πέντε, οἱ ὑπόλοιποι προέρχονται ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Johann Jakob Fugger ἀπὸ τὸ Augsburg (ὅπως, ἐξάλλου, καὶ οἱ 182 ἀπὸ τοὺς 323 κώδικες ποὺ ἀποτελοῦν τὴν παλιὰ συλλογὴ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μονάρχου καὶ ἀποθησαυρίστηκαν σὲ αὐτὴν ἕως τὸ 1803). Οἱ 51 κώδικες τοῦ Fugger ἔχουν καὶ ἄλλο κοινὸ στοιχείο: ἡ στάχωση τους, τοῦ 16ου αἰώνα σὲ διάφορα ἐργαστήρια τῆς Βενετίας, εἶναι ἀπὸ σανίδες ἐπενδυμένες μὲ δέρμα (τύπου *alla graeca*).

Ἀπὸ τοὺς 56 κώδικες τοῦ τόμου οἱ 10 εἶναι περγαμηνοὶ (ἀπὸ τὸ 1000 ἕως τὸ 1150 μ.Χ.) καὶ οἱ 46 χάρτινοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 45 γράφτηκαν στὰ χρόνια 1546-1556, κυρίως στὴ Βενετία, καὶ ἓνας γύρω στὰ 1600. Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον, 30 ἀπὸ αὐτοὺς παραδίδουν ἀμιγῶς ἔργα πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἢ γενικότερα ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, 10 χαρακτηρίζονται ὡς σύμμεικτοι κώδικες, 7 εἶναι φιλολογικοὶ (μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια), ἄλλοι 7 περιέχουν σειρὲς (*catenae*) σὲ βιβλία τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ 2 εἶναι νομοκάνονες.

Συνεχίζοντας μὲ στατιστικὰ καὶ ἄλλα πληροφοριακὰ στοιχεῖα μποροῦμε νὰ προσθέσουμε ὅτι 27 κώδικες εἶναι ἀποτέλεσμα συστάχωσης δύο, τριῶν ἢ περισσοτέρων αὐτοτελῶν, ἀρχικῶς, τευχῶν-χειρογράφων (κάτι ὅχι τόσο συνηθισμένον σὲ ἄλλες συλλογές), καὶ γι' αὐτὸ στὶς διαφορὲς ἐνότητες τῆς κωδικολογικῆς περιγραφῆς οἱ σχετικὲς πληροφορίες δίνονται, πολὺ σωστά, γιὰ κάθε μέρος χωριστά. Τέλος, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς χάρτινους κώδικες προέρχονται, ὀλοκληροὶ ἢ ἐν μέρει, ἀπὸ τὸ χέρι λίγων, γνωστῶν γραφέων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς· ξεχωρίζουν ὁ Ἐμμανουήλ Βεμβαινῆς (21 κώδικες), ὁ Πέτρος Καρνεάδης (10 κώδικες), ὁ Ἰωάννης Μούρμουρις (5 κώδικες) καὶ ὁ Κορνήλιος Μούρμουρις (4 κώδικες).

Σὲ ἓναν ὀγκώδη κατάλογο χειρογράφων, μὲ τόσο δύσκολο καὶ ποικιλόμορφο ὕλικό, εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ μὴ διαπιστώσει ὁ προσεκτικὸς ἀναγνώστης διάφορα λάθη καὶ ἀβλεψίες ἢ παραλείψεις. Ὅταν, ὅμως, ὁ ἀριθμὸς τῶν πάσης φύσεως λαθῶν στὸ ἐλληνικόν, ἀποκλειστικὰ, κείμενον εἶναι μεγάλος (στὸν συγκεκριμένον τόμον πλησιάζουν τὰ 100), ἡ ἐνόχληση τοῦ χρήστη εἶναι δεδομένη καὶ δικαιολογημένη.

Εὐτυχῶς, ὅλα, σχεδόν, τὰ λάθη εἶναι εὐκόλα ἀναγνωρίσιμα καὶ ἐντοπίζονται στὸν συλλαβισμό (π.χ., σ. 35, στ. 18· σ. 77, στ. 3· σ. 143, στ. 14· σ. 157, στ. 15· σ.

159, στ. 19) καὶ στὴν ὀρθογραφία (π.χ., σ. 61, στ. 6: γρ. ὑφ' ἔν· σ. 66, στ. 8-9 τέλ.: γρ. ἀγνώως διαιτώμενα· σ. 124, στ. 10: γρ. ἀπανταχοῦ· σ. 142, στ. 6 τέλ.: γρ. ὑποτυπώσεως· σ. 164, στ. 6: γρ. κλίματι· σ. 193, στ. 10: γρ. πολεμοῦντας· σ. 200, στ. 1 τέλ.: γρ. ἐπέταττεν· σ. 263, στ. 14 τέλ.: γρ. κηρυττομένης· σ. 289, στ. 16-17: γρ. ἱεροῖς· πολὺ συχνὸ ὀρθογραφικὸ λάθος εἶναι ἡ γραφή ὑ- ἀντὶ ὑ-, υἱ- ἀντὶ υἱ- καὶ Υἱ- ἀντὶ Υἱ-) ἢ πρόκειται γιὰ ἀβλεψίες καθαρὰ τεχνικῆς φύσεως (π.χ., σ. 44, στ. 1 τέλ.: γρ. περιεχομένων· σ. 72, στ. 6 τέλ.: γρ. πρόσωπα· σ. 75, στ. 13 τέλ.: γρ. κεινημένων· σ. 167, στ. 6 τέλ.: γρ. ἐναντιούμενοι· σ. 214, στ. 18: γρ. γεγονότες· σ. 237, στ. 2: γρ. αὐστηρῶ· σ. 264, στ. 13: γρ. ἀπελασάσης· σ. 318, στ. 4 τέλ.: γρ. Εὐχαΐτων· σ. 328, στ. 9: γρ. κατευθυνθῆναι).

Κάποια μᾶλλον σοβαρότερα λάθη πρέπει, ὅμως, νὰ ἐπισημανθοῦν: σ. 87, στ. 2: γρ. ἡδέα (ἀντὶ ἰδέα)· σ. 93, στ. 17: γρ. ταῖς (ἀντὶ τοῖς)· σ. 157, στ. 2 τέλ.: γρ. οὗτος (ἀντὶ τοῦτος)· σ. 230, στ. 4 τέλ.: γρ. εὐχὴν (ἀντὶ εὐχεῖν)· σ. 236, στ. 17: γρ. ἀρτηρίας (ἀντὶ ἀρτηρίαις)· σ. 284, στ. 19 τέλ.: γρ. εἰκόμι (ἀντὶ εἰκόνα).

Στὴν καταγραφή τῶν περιεχομένων κάθε χειρογράφου εἶναι ἀπαραίτητη ἡ χρῆση τοῦ θαυμαστικοῦ (!), ἐφόσον ὁ συντάκτης τοῦ καταλόγου παραθέτει τὶς ἐπιγραφές καὶ τὶς ἀρχοτέλειες τῶν κειμένων ὡς ἔχουν καὶ θέλει νὰ ἐπισημάνει κάποιον λάθος· αὐτὸ γίνεται καὶ στὸν παρόντα κατάλογο. Σὲ πέντε ὅμως περιπτώσεις δὲν ἔπρεπε νὰ τεθεῖ τὸ (!): σ. 142, στ. 7 τέλ.· σ. 157, στ. 5· σ. 179, στ. 18 τέλ.· σ. 328, στ. 10 καὶ 11. Ἀντίθετα, πρέπει νὰ προστεθεῖ στὴ σ. 176, στ. 11 (μετὰ τὴ λ. πεμφθέντα, ὅπου θὰ περιμέναμε πεμφθέντος).

Κάπως συνθετότερα καὶ περισσότερα εἶναι ὅσα ἔχει νὰ παρατηρήσει κανεὶς γιὰ τὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων στὴν ἐνότητα Schreiber. Πρῶτα πρῶτα, μὲ τὴ βοήθεια τῶν πινάκων (στὸ τέλος τοῦ τόμου), διαπιστώθηκαν λάθη στὴ μεταγραφή: χφ 18 (πίν. 57): γρ. τὴν νῦν ἐπονομαζομένην· χφ 19 (πίν. 59): γρ. παλαιάτων· χφ 23 (πίν. 52): γρ. αὕτη καὶ ἔτει τῶ· χφ 41 (πίν. 49): γρ. εὔρηται (ὄχι εἴρηται)· σύμφωνα μὲ τὴ Mondrain (BZ 84/85, 1991-92, σ. 384, σημ. 64), στὸ σημείωμα τοῦ φ. 496ν τοῦ χφ 50 πρέπει νὰ διαβάσουμε ἑαυτοῦ καὶ δυσνοητῶς. – Στὴ σ. 16 διαβάζουμε ὅτι τὰ σημειώματα, βιβλιογραφικὰ καὶ ἄλλα, δημοσιεύονται σὲ διπλωματικὴ μεταγραφή (ἢ πρακτικὴ αὐτὴ τηρεῖται σὲ ὄλους τοὺς καταλόγους)· σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι, ὅμως, δὲν ἔχουν θέση τὰ (!)· βλ., π.χ., τὸ σημείωμα τοῦ χφ 41. – Κατὰ τὴ μεταγραφή τῶν σημειωμάτων ἔχει ἐπικρατήσῃ νὰ ἀναλύονται οἱ συντομογραφημένες λέξεις, πράγμα ποὺ σὲ αὐτὸν τὸν τόμο συνήθως δὲν ἐφαρμόζεται (βλ., π.χ., χφ 7 [γρ. ἐξέγρ(αψ)ε], χφ 10 [γρ. ἔγρ(αψ)ε], χφ 13 [γρ. τό(μος)]) ἢ δὲν γίνεται μὲ συνέπεια (βλ., π.χ., τὰ χειρόγραφα 12 καὶ 26 [λ. χρυστοῦ], 26 καὶ 32 [λ. πατρίδος]). – Ὅσες λέξεις ἐμφανίζονται στὸ σημείωμα παραμορφωμένες, συνηθίζεται νὰ ξαναγράφονται μέσα σὲ ἀγκύλες στὴν κανονικὴ τους μορφή, κάτι ποὺ ἔπρεπε νὰ γίνῃ στὸ κακογραμμένο σημείωμα τοῦ Συμεῶν (χφ 21). – Ἄλλες ἀσυνέπειες: στὰ κύρια ὀνόματα τὸ ἀρχικὸ γράμμα ἄλλοτε εἶναι μικρὸ (χφ 49) καὶ ἄλλοτε κεφαλαῖο (χφ 18)· σὲ σημειώματα τοῦ ἴδιου γραφέα ἄλλοῦ διαβάζουμε ἐκμονεμβασίας (χφ 7) καὶ ἄλλοῦ ἐκμονεμβασίας (!) (χφ 12)· στὸ χφ 31 Γράψας (δὲν πρόκειται γιὰ ὄνομα), στὸ χφ 55 γράψας. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ μεταγραφή τῶν σημειωμάτων δὲν ἔγινε ἀπὸ ἕνα ἄνθρωπο· ἔπρεπε ὅμως κάποιος νὰ τὰ ἐλέγξει συνολικά.

Ὁ τρίτος τόμος εἶναι ἀποκλειστικὰ ἔργο τῆς K. Hajdú. Ἀπὸ τὴν Εἰσαγωγή (σσ. 7-13) πληροφοροῦμαστε κυρίως γιὰ τὴν προέλευση τῶν

χειρογράφων 110-180. Ύστερα από τὸ κύριο τμήμα τοῦ καταλόγου, τὴν περιγραφή δηλαδή τῶν χειρογράφων (σσ. 27-327), ἀκολουθοῦν τὰ τρία Εὐρετήρια, τὰ ὁποῖα, ὅπως καὶ στὸν πρῶτο τόμο, εἶναι πολὺ ἀναλυτικά: *Initien ungedruckter und wenig bekannter Texte* (σσ. 331-361), *Autoren- und Werkregister* (σσ. 363-390), *Personen-, Orts- und Sachregister* (σσ. 391-414). Καὶ αὐτὸς ὁ τόμος ὁλοκληρώνεται μὲ 73 πίνακες (οἱ 5 τελευταῖοι ἔγχρωμοι).

Οἱ κώδικες 110-180 (+ 138a, 139a) ποὺ περιγράφονται στὸν τρίτο τόμο ἔχουν κοινὰ στοιχεῖα μὲ τοὺς ἀρ. 1-55: εἶναι ὅλοι μεγάλου σχήματος (in folio), 26 ἀπὸ αὐτοὺς προέρχονται ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Fugger καὶ ἡ στάχωσή τους εἶναι *alla graeca* (στὸν 16ο αἰ. χρονολογοῦνται καὶ ὅλες, σχεδόν, οἱ ἄλλες σταχώσεις), ἐνῶ 21 κώδικες εἶναι ἀποτέλεσμα συστάχωσης δύο ἕως ὁκτὼ αὐτοτελῶν τευχῶν.

Ἀπὸ τοὺς 73 κώδικες οἱ 13 εἶναι γραμμένοι σὲ περγαμνὴ καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1000 ἕως τὸ 1480 (ἢ πλειονότητά τους, βέβαια, ἀνήκει στὸν 11ο καὶ 12ο αἰ.). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ περγαμνὸ τεῦχος VIII τοῦ χφ 170, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται γύρω στὰ 1550! Τὸ ὕλικὸ γραφῆς δύο κωδίκων εἶναι τὸ ἀνατολικὸ χαρτί (γύρω στὰ 1100). Οἱ ὑπόλοιποι 58 εἶναι γραμμένοι σὲ δυτικὸ χαρτί καὶ ἀνήκουν, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, στὸν 15ο καί, κυρίως, στὸν 16ο αἰ. Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο, 35 κώδικες εἶναι φιλολογικοὶ (μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια· ἀνάμεσά τους: Ὅμηρος, Ἀριστοφάνης, Θουκυδίδης, Δημοσθένης, Λυσίας, Ἀριστοτέλης, Πολύβιος, ἀλλὰ καὶ Γεώργιος ἀμαρτωλός, Κωνσταντῖνος Μανασσῆς, Γεώργιος Παχυμέρης), 25 θεολογικοί, 8 σύμμεικτοι, 3 περιέχουν σειρές (catenae) σὲ βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ 2 εἶναι νομοκάνονες.

Ὅπως στὸν πρῶτο τόμο, ἔτσι καὶ ἐδῶ ξεχωρίζουν κάποιοι γνωστοὶ γραφεῖς τοῦ 16ου αἰ. μὲ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη συμμετοχὴ ὡς ἀντιγραφεῖς, διορθωτὲς κτλ. πολλῶν χειρογράφων στὸ σύνολό τους ἢ τμημάτων τους: Ἀνδρέας Δαρμάριος (17 χφφ), Νικόλαος Χωνιάτης ἢ συνεργάτης του (11 χφφ), Petrus Victorius (9 χφφ), Ἐμμανουὴλ Βεμβαινῆς (7 χφφ), Γεώργιος Τρύφων (4 χφφ), Ἰωάννης Χωνιάτης (4 χφφ), Camillus Zanettus (3 χφφ).

Στὴν ἀρχὴ τῶν παρατηρήσεων γιὰ τὸν πρῶτο τόμο σημείωσα τὴ δικαιολογημένη ἐνόχληση τοῦ ἀναγνώστη ἀπὸ τὴν παρουσία μεγάλου ἀριθμοῦ γραμματικῶν λάθων καὶ ἄλλων ἀβλεψιῶν. Δυστυχῶς, στὸν τρίτο τόμο ἡ κατάσταση εἶναι πολὺ πῖθι δυσάρεστη, καθὼς τὰ λάθη, οἱ παραναγνώσεις κτλ. ὑπερβαίνουν σημαντικὰ τὰ 300 καὶ ἐντοπίζονται, σχεδὸν ἀποκλειστικά, στὸ τμήμα *Inhaltsbeschreibung* καὶ στὸ πρῶτο Εὐρετήριο, στὰ μέρη δηλαδή τοῦ καταλόγου ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα. Γιὰ νὰ φανεῖ τὸ μέγεθος τοῦ προβλήματος, ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρω ὅτι μόνο στὴν καταγραφή τοῦ περιεχομένου τοῦ χφ 130 καὶ στὸ πρῶτο Εὐρετήριο ἐντοπίστηκαν 140 λάθη (ἀπὸ 70 ἀντίστοιχα).

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ λάθη εἶναι, βέβαια, εὐκόλα ἀναγνωρίσιμα: πρόκειται γιὰ λάθη στὸν συλλαβισμό (π.χ., σ. 40, στ. 8· σ. 129, στ. 7· σ. 199, στ. 11· σ. 325,

στ. 16· σ. 361, στ. 15) και στην ὀρθογραφία (π.χ., σ. 44, στ. 1 τέλ.: γρ. ἐνί· σ. 79, στ. 13: γρ. ἐαυτῆς· σ. 126, στ. 2: γρ. ἀναπολήσας· σ. 129, στ. 3 τέλ.: γρ. ἱερὰν· σ. 141, στ. 6: γρ. ἔμβρουον· σ. 167, στ. 11 τέλ.: γρ. ἱερωσύνης· σ. 197, στ. 17: γρ. ἀπιδῶν) ἢ γιὰ πολὺ περισσότερες, ἐνοχλητικὲς τυπογραφικὲς ἀβλεψίες (π.χ., σ. 37, στ. 10: γρ. εἶδος· σ. 40, στ. 12: γρ. Ξιφιλίνον· σ. 49, στ. 11: γρ. ἀγάπη· σ. 54, στ. 1: γρ. πάθους· σ. 77, στ. 18: γρ. νῶ, στ. 12 τέλ.: γρ. ὑπερηρμένος (;)· σ. 112, στ. 18: γρ. Μιχαήλ· σ. 113, στ. 6 τέλ.: γρ. ἱστορικὸν καὶ Τούρκων· σ. 124, στ. 1: γρ. ἀθλητῆ· σ. 125, στ. 19: γρ. Πάσης· σ. 128, στ. 20: γρ. φυγεῖν· σ. 147, στ. 1: γρ. ῥιφήναι· σ. 156, στ. 5 καὶ 6 τέλ.: γρ. σφραγίδα καὶ σφραγίς· σ. 170, στ. 11: γρ. ὑπερηφανίαν· σ. 256, στ. 12: γρ. Ἐστυφελίχθην· σ. 294, στ. 2 τέλ.: γρ. Ξενοφῶντος).

Υπάρχει, ὅμως, καὶ μιὰ κατηγορία λαθῶν, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι λίγα, γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν ὁποίων χρειάζεται ἀπὸ μέρους τοῦ ἀναγνώστη (ἢ τοῦ διορθωτῆ) αὐξημένη προσοχὴ καί, κυρίως, καλὴ γνώση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Ἐφόσον σὲ ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ σημειώνεται τὸ (!), ἢ παραλείψῃ του σὲ πολὺ περισσότερα ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ ἐσφαλμένη ἀνάγνωση τοῦ χειρογράφου (ποὺ θεωρεῖται σωστὴ) ἢ, σὲ ἀντίθετη περίπτωση, γιὰ ἀδυναμία ἐπισήμανσης τοῦ λάθους· ἀκολουθοῦν ὀρισμένα ἀπὸ αὐτά: σ. 70, στ. 8: γρ. τούτου (ἀντὶ τοῦτο), στ. 14: γρ. ἐποίησεν (ἀντὶ ἐποίησαν), στ. 12 τέλ.: γρ. ὁσίως (ἀντὶ αἰσίως)· σ. 124, στ. 17: γρ. περικείμενοι (ἀντὶ περικειμένοις)· σ. 126, στ. 20: γρ. Οὐ (ἀντὶ Ὅ)· σ. 128, στ. 8: γρ. φίλα (ἀντὶ φίλη)· σ. 129, στ. 11: γρ. ἐξυφάνας (ἀντὶ ἐξυφάνεις), στ. 21: γρ. τάφου (ἀντὶ τάφον), στ. 23: γρ. αἰσχιστον (ἀντὶ ἄγχιστον)· σ. 130, στ. 13: γρ. Αἰπόλον (ἀντὶ Αἰπόλου)· σ. 132, στ. 10-11 τέλ.: γρ. ἢ τῆς τροφῆς ἔνδεια (ἀντὶ ἢ ... ἔνδεια)· σ. 145, στ. 7 τέλ.: γρ. Μελάνης (ἀντὶ Μελαίνης)· σ. 182, στ. 5 τέλ.: γρ. ἐλπίζοντας (ἀντὶ ἐπιζώντας· στοὺς στ. 6-10 τέλ. πέντε ἀναγνωρίσιμα λάθη: γρ. γνοὺς, ἀρχιεπίσκοπος, ἔλθων, Ἀ-βράμιον, Θεδὸν)· σ. 202, στ. 2 τέλ.: γρ. ὀφθαλμοὺς (ἀντὶ ἀριθμοὺς· στὸν στ. 3 τέλ. τρία ἀναγνωρίσιμα λάθη: γρ. ἡμῖν, ἀποδέδεικται, διηνοιγμένους)· σ. 214, στ. 13 τέλ.: γρ. ἐνιαυτοῦ (ἀντὶ ἐναντίου)· σ. 243, στ. 8 τέλ.: γρ. Ὁ δυστυχῆς, οἶα ἔπαθον, τίς μοι (ἀντὶ Ὁ δυστυχῆς οἶα ἔπαθόν τις μοι)· σ. 250, στ. 15 τέλ.: γρ. χρυσορρήμονος ἢ χρυσορρήμων (!).

Σὲ κάποιες ἄλλες περιπτώσεις θὰ ἤθελε κανεὶς νὰ ἔχει στὰ χέρια τοῦ τοῦ χειρογράφου, γιὰ νὰ προχωρήσει σὲ διόρθωση τοῦ τυπωμένου χωρίου· βλ., π.χ., σ. 126, στ. 2-3 τέλ.· σ. 128, στ. 7· σ. 141, στ. 7-8 τέλ.· σ. 240 (τὸ ἔμμετρο σημεῖωμα).

Ἔχουμε καὶ σὲ αὐτὸν τὸν τόμο χρῆση τοῦ (!) ἐκεῖ ποὺ δὲν χρειάζεται (στὴ διπλωματικὴ μεταγραφὴ τῶν σημειωμάτων) ἀλλὰ καὶ ἀνεξήγητη χρῆση του: π.χ., σ. 70, στ. 13 τέλ.· σ. 240, στ. 13 καὶ 12 τέλ.· σ. 252, στ. 2 καὶ 18· σ. 310, στ. 9 τέλ.

Στὴν περιγραφὴ ἐπισημαίνονται τὰ πάσης μορφῆς ἔμμετρα κείμενα· μποροῦν νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλες δύο περιπτώσεις δωδεκασύλλαβων στίχων: σ. 49, στ. 15-18 (πέντε στίχοι)· σ. 250, στ. 15 τέλ. (ἕνας στίχος).

Ἡ γραφὴ τοῦ χφ 140 χαρακτηρίζεται «gepflegte Gebrauchsminuskel der 2. Hälfte des 14. Jh. mit der Tendenz, die einzelnen Buchstaben abgesetzt zu schreiben» (βλ. σ. 178 καὶ πίν. 29). Λεῖπει, ὅμως, ἢ καίρια λέξη ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἀντικαταστήσει ὅλες τὶς ἄλλες: Metochitesstil.

Στὸν τομέα τῆς βιβλιογραφικῆς ἐνημέρωσης στὰ μέρη Inhaltsbeschreibung καὶ

Literatur οί συντάκτες και τών δύο τόμων έκαναν πολò καλή δουλειά: για λόγους πληρότητας μπορούν να συμπληρωθούν (στών τρίτο τόμο) τὰ εξής: σ. 117, στ. 1 τέλ.: ed. Pappa (*Lit*), S. 3-84· σ. 119, στ. 1 τέλ.: E. Pappa, *Georgios Pachymeres, Philosophia. Buch 10 Kommentar zur Metaphysik des Aristoteles* (Ακαδημία Ἀθηνών, Κέντρον Ἐκδόσεως Ἔργων Ἑλλήνων Συγγραφέων), Athen 2002, S. 76*-77*· σ. 139, στ. 1 τέλ.: ed. Pseftongas (*Lit*), S. 643-646· σ. 144, στ. 1 τέλ.: B. Pseftongas, in Ἁγίου Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου, *Συγγράμματα IV*, Paphos 2001, S. 630-631· σ. 180, στ. 2 τέλ.: ed. Gabriel Stauronikitianos, in *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 17* (1933), S. 281-285· σ. 181, στ. 4: edd. J. Zaimov – M. Capaldo, *Suprasalski ili Retkov sbornik I*, Sofia 1982, S. 82-97 (ἡ έκδοση ἀναγράφεται στών πρώτο τόμο, σ. 134, στ. 6-7).

Τέλος και μιὰ μικρὴ ἀπορία: γιατί χρησιμοποιήθηκαν (και στους δύο τόμους) τὰ ὄχι συνηθισμένα γράμματα ζ (τελικὸ σίγμα) ἀντὶ τοῦ ς (στίγμα) και, κυρίως, τὸ Ϟ ἀντὶ τοῦ ἧ για τοὺς ἀριθμοὺς 6 και 90 ἀντίστοιχα;

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις εἶναι φανερό ὅτι δὲν ἀφοροῦν καιρία σημεία τῆς περιγραφῆς ἀλλὰ λεπτομέρειες (κάποτε ὅμως, ιδιαίτερα στών τρίτο τόμο, πολὺ ἐνοχλητικές), και δὲν μπορούν να μειώσουν τὸν μόχθο ποὺ κατεβλήθη για τὴ σύνταξη τών δύο τόμων οὔτε, φυσικά, ἔγιναν με τέτοια διάθεση· οἱ εὐχαριστίες μας πρὸς τὸν V. Tiftixoglu και τὴν K. Hajdú ἐξακολουθοῦν να εἶναι εὐκρινεῖς. Ἡ χαρά μας για κάθε τόμο ποὺ θὰ ἀκολουθήσει θὰ εἶναι ἀκόμη μεγαλύτερη, ἀν μειωθοῦν σημαντικά (ἡ πλήρης ἐξάλειψη εἶναι, σχεδόν, ἀνέφικτη) οἱ ἀναπόφευκτες για τέτοια ἔργα παραλείψεις και ἀτέλειες ὅπως οἱ παραπάνω. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ θὰ βοηθοῦσε, χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ ἀνάγνωση τοῦ καταλόγου ἀπὸ ἕναν, κατὰ προτίμηση Ἑλληνα, ἔμπειρο φιλόλογο και, συγχρόνως, προσεκτικὸ διορθωτὴ τυπογραφικῶν δοκιμιῶν.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Π. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ

Φορτουνάτος. «Μυθιστόρημα» του 1509 με ἥρωα Κύπριο. Εισαγωγή - σημειώσεις - βιβλιογραφία - επιμέλεια μετάφρασης Ελένη Κακουλίδη-Πάνου, μετάφραση ἀπὸ τα γερμανικά Ελένη Αντωνιάδου, Λευκωσία 2004 [Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικῶν Ερευνῶν, αρ. 44], σελ. xxxiv+210.

Ανώνυμος ο γερμανὸς μυθιστοριογράφος, επώνυμο ὅμως, με θαυμαστή κυκλοφορία ἀπὸ τις αρχές του 16ου ἕως τα πρώτα χρόνια του 21ου αι., το δημιούργημά του. «Τυχερός» (Fortunatus) ονομάζεται ο κύπριος πρωταγωνιστὴς και το ἴδιο το ἔργο· πιο τυχερό, βέβαια, το τελευταίο, καθὼς επιβιώνει, θαλερό, στη διεθνή αγορά του πνεύματος ἐπὶ 500 περίπου χρόνια (πρβ. σχετικὸ δημοσίευμα στην Ουάσιγκτον το 2001: σ. xxxii).

Εκπληκτικὸς, πράγματι, ο ἀριθμὸς των επανεκδόσεων· μετὰ την πρώτη έκδοση του 1509 (Augsburg) στα παλαιογερμανικά: 14 μέσα στον 16ο

αι., 18 στον 17ο και 18ο αι., 9 στον 19ο αι., 2 στον 20ό αι. (μία πανομοιότυπη επανέκδοση της έκδοσης του 1509, και μία σε μεταγραφή από τα γοτθικά στοιχεία). Αρκετές οι «μεταφορές» του έργου στα σύγχρονα γερμανικά. Εντυπωσιακές οι μεταφράσεις του στον ευρωπαϊκό χώρο: στα πολωνικά (16ος αι.), στα δανέζικα (πέντε, κατά τους 16ο-18ο αι.), στα γαλλικά (πέντε, 17ο-18ο αι.), στα αγγλικά (δέκα, 17ο-18ο αι.), στα ιταλικά (17ος αι.), στα ολλανδικά (δώδεκα, 17ος-18ος αι.), στα σουηδικά (δύο, 17ος αι.), στα ουγγρικά (πέντε, 17ος-18ος αι.). Δεν είναι ευκαταφρόνητες και οι διασκευές του έργου σε τραγωδία ή κωμωδία, στα γερμανικά, αγγλικά, ολλανδικά. Έως τα τέλη του 19ου αι. υπολογίζεται ότι μεταφέρθηκε σε 16 τουλάχιστο θεατρικές μορφές. Πάμπολλες ακόμη οι σχετικές με το μυθιστόρημα διδακτορικές διατριβές, τα άρθρα σε φιλολογικά περιοδικά ή λεξικά· εκτενέστατη η βιβλιογραφία.

Φυσιολογικά, επομένως, ανακύπτει το ερώτημα· πού οφείλεται μια τέτοια θεαματική επιτυχία σε πανευρωπαϊκή κλίμακα; Την απάντηση τη βρίσκει κανείς στις οικείες μελέτες που πραγματεύονται τη δομή, την ιδεολογία ή την κοινωνική ταυτότητα του «αστικού» αυτού μυθιστορήματος της πρώιμης περιόδου των Νεοτέρων Χρόνων. Η παρούσα, ωστόσο, μετάφραση, πρώτη στα ελληνικά, προσφέρει λαμπρή ευκαιρία στο ελληνόφωνο κοινό για άμεση πρόσβαση στη θεματική του, ώστε με άνεση να αντιληφθεί τα ενδιαφέροντα ή τις ευαισθησίες του ευρωπαϊκού αναγνώστη.

Η πρώτη, λοιπόν, διαπίστωση είναι ότι το έργο έχει απλή έως απλοϊκή διάρθρωση. Πρόσωπα και καταστάσεις δεν μπερδεύονται σε περίπλοκες ή εξεζητημένες αφηγήσεις και περιγραφές. Ωστόσο, η απλοϊκότητα του μύθου δεν προκαλεί απαξίωση· μάλλον αφήνει ένα αίσθημα γοητευτικής ιλαρότητας, ενώ το κυρίαρχο μαγικό στοιχείο κεντρίζει τη φαντασία· δηλ. το σακουλάκι ως αστείρευτη πηγή χρήματος και το καπελάκι ως αστραπιαίο μέσο μεταφοράς. Ανεξέλεγκτο χρήμα και ελεύθερη προσωπική διακίνηση είναι τα δύο φανταστικά πλεονεκτήματα, με τα οποία η θεά Τύχη περιέβαλε τον εκλεκτό της, τον Φορτουνάτο. Έτσι, αυτός, όπως και οι κληρονόμοι του (κυρίως ο ένας από τους δύο γιους του) κινούνται με ζήλευτη άνεση από την πατρίδα τους την Κύπρο σε όλες τις χώρες της Ευρώπης (Ιταλία, Γερμανία, Γαλλία, Ισπανία, Αγγλία, Ιρλανδία), στην Κωνσταντινούπολη, στην Αίγυπτο, στην Εγγύς Ανατολή, έως και στην Ινδία. Ζουν πλούσια σε ηγεμονικά παλάτια, κάνουν παρέα με ευγενείς και κομψές δεσποσύνες, ικανοποιούνται με τις συχνές μετακινήσεις, τις επικίνδυνες περιπέτειες και τη γνωριμία νέων τόπων και προσώπων.

Είναι όμως ικανοποιητικά και πειστικά αυτά τα στοιχεία ώστε να δικαιολογούν την προαναφερθείσα μεγάλη επιτυχία του έργου; Ως ένα σημείο, η απάντηση μπορεί να είναι θετική. Και τούτο, γιατί οι μορφές, οι προεκτάσεις ή οι συμβολισμοί από τη διάθεση του πλούτου και από τα

ευχάριστα ταξίδια ή τις περιηγήσεις των πρωταγωνιστών ανταποκρίνονταν στο νέο πρότυπο του ανθρώπου που είχε διαπλάσει η Αναγέννηση, το Quattrocento, ο 15ος αι. Η προβολή του εγώ και της ατομικής πρωτοβουλίας, η κατάκτηση της *virtù*, δηλ. της γενναιοψυχίας, της γνώσης, του υψηλού φρονήματος, η επίλυση των υλικών αναγκών χάρη στο ανεπτυγμένο βιοτικό επίπεδο, η επικράτηση της νομισματικής οικονομίας, η απόλαυση της καθημερινής, επίγειας, ζωής, χωρίς τις εκκλησιαστικές καταστολές του Μεσαίωνα, είναι μερικά από τα πιο σημαντικά γνωρίσματα της ευρωπαϊκής κοινωνίας στη νέα εποχή.

Αυτά ακριβώς τα χαρακτηριστικά αποτυπώνονται στο πρόσωπο και στις ενέργειες του Φορτουνάτου: διακίνηση μεγάλων χρηματικών ποσών, που δεν προέρχονται από εκμετάλλευση ακίνητης-φεουδαλικής περιουσίας, γενναιόδωρα φιλοδωρήματα, προίκιση φτωχών κοριτσιών, αναζήτηση νέων γνώσεων μέσα από μορφωτικά-τουριστικά ταξίδια (η *scoperta del mondo*), φροντίδα για προβολή και αναγνώριση των προσωπικών ικανοτήτων. Ο Φορτουνάτος, όπως ο «αστός» έμπορος, δεν φοβάται να διακινδυνεύσει, να ρισκάρει τη ζωή του, να φτάσει στα έσχατα όρια, να προκαλέσει την τύχη, να την εκμεταλλευθεί και, τελικά, να αναδειχθεί. Είναι ο άνθρωπος που εκφράζει το όνειρο της εποχής του. Μ' αυτόν, προφανώς, ταυτίζονταν ενδόμυχα οι αναγνώστες του μυθιστορήματος. Σ' αυτήν την ταύτιση ανιχνεύεται, νομίζω, η επιτυχία και η ευρύτατη αποδοχή του έργου.

Επιπλέον, το χρήμα και ο πλούτος, όταν μάλιστα αποκτιούνται με τη βοήθεια της τύχης και διατίθενται για υλική και πνευματική ευημερία, προς όφελος επίσης και τρίτων προσώπων, παίρνουν αξία διαχρονική. Έτσι το κείμενο του μυθιστορήματος, ενισχυμένο από την απλότητα και την «αγαθότητά» του, συνέχισε απρόσκοπτα τη ζωή του και τους επόμενους αιώνες, έως σήμερα.

Δεν επιθυμώ να επιμείνω περισσότερο στα αίτια της επιτυχίας, αφού, όπως προαναφέρθηκε, η διεθνής βιβλιογραφία έχει ασχοληθεί με το ζήτημα αυτό. Ούτε η επιμελήτρια της παρούσας έκδοσης θεώρησε σωστό – και δικαιολογημένο – να ασχοληθεί με ένα τέτοιο κεφάλαιο. Οι προσπάθειές της επικεντρώθηκαν στην ακριβή και στρωτή απόδοση στα ελληνικά του δύσκολου γερμανικού κειμένου. Και νομίζω ότι πέτυχε, ξεπερνώντας σοβαρά μεταφραστικά προβλήματα.

Πριν κλείσω, θα ήθελα να προβώ σε τρεις μικρές επισημάνσεις:

(α) Ως προς τον χρόνο της σύνθεσης του έργου. Αυτός, κατά μία πιθανή εκδοχή, προσδιορίζεται μεταξύ 1489-1497 (σ. viii). Εσωτερικά τεκμήρια, εξαιτίας ηθελημένων ή όχι αναχρονισμών (πρβ. σ. 179), δεν παρέχουν τη σιγουριά μιας λογικής υπόθεσης. Πάντως, η μνεία δύο φορές του βασιλείου της Γρανάδας (σσ. 55, 117) υπό ειδωλόατρη ή αλλόθρησκο μονάρχη (μουσουλμάνο), οδηγεί σε ένα *terminus ante quem*, δηλ. πριν από την 5.1.1492, όταν ο βασιλιάς της Αραγονίας Φερδινάνδος Β΄ ο

Καθολικός (ή Ε', της Ισπανίας) κατέλαβε και διέλυσε το αραβικό εκείνο κράτος. Μπορεί ακόμη να μετατεθεί το χρονικό όριο και πριν από το 1489, στην εποχή των Lusignans, αφού είναι συχνές οι αναφορές στο κείμενο για το βασίλειο της Κύπρου, τον βασιλιά της και το βασιλόπουλο, τη βασιλική αυλή κτλ. Η απαξίωση των Ιταλών γενικά, αλλά και των Βενετών ειδικότερα, είναι έκδηλη, εκ μέρους του μυθιστοριογράφου· πρβ. σ. 11 (οι Ιταλοί δεν ξοδεύουν εύκολα) ή σ. 102 (φθόνος βενετών, γενοβέζων, φλωρεντινών εμπόρων). Πουθενά δεν συναντώ την παραμικρή υπόνοια ότι ο Κύπριος Φορτουνάτος ή τα παιδιά του ταξίδευαν και συναλλάσσονταν ως υπήκοοι της Γαληνότατης Δημοκρατίας του Αγ. Μάρκου. Φυσικά δεν αποκλείεται ο γερμανός λογοτέχνης να αναφέρεται σε χρόνια προγενέστερα από εκείνα κατά τα οποία συγγράφει. Όλα είναι πιθανά.

(β) Σε τρεις διαφορετικές σελίδες (σσ. 9, 83 και 165) παρατίθεται η ίδια ξυλογραφία, με άλλη λεζάντα κάθε φορά. Προφανώς το ίδιο συμβαίνει και στο πρωτότυπο. Στην παρούσα έκδοση ωστόσο, αμφιβάλλω αν μια τέτοια επανάληψη αναβαθμίζει το κείμενο και την εικονογράφηση.

(γ) Στη σ. 98 αναφέρονται «δέκα ντούλες», ως μικρά χρυσά νομίσματα στην Αίγυπτο των Μαμελούκων. Δεν γνωρίζω πώς γράφεται η λέξη στο γερμανικό πρωτότυπο. Όσο ξέρω, το νόμισμα αυτό, σε ευρεία χρήση στη Β. Αφρική με την Ισπανία, ονομαζόταν *dobla* (ισοδύναμη με ένα περ. βενετικό δουκάτο). Ίσως, λοιπόν, θα ήταν πιο σωστό, αν μεταφράζαμε: «δέκα ντόμπλες» (ή και «ντούμπλες»).

Η συμπερασματική εκτίμηση είναι ότι το έργο αυτό, μέσα από μια ευχάριστη μυθοπλασία, προέβαλλε στα μάτια του ευρωπαϊκού κοινού και την πραγματική Κύπρο με τους Έλληνες κατοίκους της. Επρόκειτο στην ουσία για έμμεση διαφήμιση του νησιού. Μια τέτοια προσφορά του έργου επί αιώνες δικαιολογεί την αναμφισβήτητη καταξίωσή του. Η μεταφορά του σήμερα στα ελληνικά, εκ μέρους κύπριας μεταφράστριας και από δημόσιο ερευνητικό φορέα, έστω και με τεράστια αργοπορία, δικαιώνει τον ανώνυμο γερμανό δημιουργό.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΖΑΧΑΡΙΑΣ Ν. ΤΣΙΡΠΙΑΝΛΗΣ

Παντελής Μ. Νίγδελης, Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου του Θεσσαλονικέως, *Αλληλογραφία (1880-1912)*, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 2004, σελ. 367 + 42 εικ.

Εκτενής και πολυσέλιδη είναι η βιβλιογραφία για τον επιφανή λόγιο Πέτρο Παπαγεωργίου (Θεσσαλονίκη, 1859 - Αθήνα, 18.1.1914). Τα σχετικά δημοσιεύματα προσφέρουν, βέβαια, χρήσιμες πληροφορίες, καθιστούν όμως, την ίδια στιγμή, επιτακτική την ανάγκη να καλυφθούν ουσιώδη κενά που η έρευνα έως σήμερα τα παρέκαμψε, ίσως λόγω εγγενών

δυσχερειών. Αναφέρομαι στη συγκέντρωση και επανέκδοση, με τάξη, σε ένα σώμα, των διάσπαρτων εργασιών του λογίου, στην αναζήτηση και σχολιασμένη δημοσίευση επιστολών από και προς αυτόν, στη συνθετική παρουσίαση του βίου και του περιβάλλοντός του.

Η σημασία μιας τέτοιας ατομικής ή συλλογικής προσπάθειας είναι αυτονόητη, αν σκεφθεί κανείς ότι οι δραστηριότητες του Παπαγεωργίου (στο εξής: Παπ.) συνάπτονται άμεσα με τη διαδρομή του μακεδονικού ελληνισμού, με τη σχολική παιδεία, με την έντονη γερμανική μορφωτική επιρροή στους έλληνες διανοούμενους και υποψήφιους πανεπιστημιακούς, με την επιστημονική προβολή και καταξίωση σε διεθνή κλίμακα της Θεσσαλονίκης ή γενικά του βορειοελλαδικού χώρου, με τη διάσωση και διαφύλαξη αρχαιολογικών και γλωσσικών μνημείων, με τη διασφάλιση, τελικά, της ίδιας της εθνικής ταυτότητας. Άλλωστε τα χρόνια της ζωής του συνέπεσαν με συνταρακτικά γεγονότα της σύγχρονης ελληνικής και βαλκανικής πραγματικότητας, όπως το Συνέδριο του Βερολίνου, ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, ο μακεδονικός αγώνας, οι βαλκανικοί πόλεμοι, η απελευθέρωση της Μακεδονίας. Έτσι, η εξέταση της μικρογραφίας μιας και μόνο μορφής διαχέεται στην τεράστια νωπογραφία μιας ταραγμένης ιστορικής περιόδου.

Αυτό προφανώς ήταν το πλαίσιο των διαθέσεων και των κινήτρων του Π. Μ. Νίγδελη, καθηγητή στο Α.Π.Θ., ο οποίος με ζωηρό ενδιαφέρον και επιμέλεια συγκέντρωσε από δημόσια ή ιδιωτικά αρχεία της Ελλάδας ή του εξωτερικού ικανό υλικό της αλληλογραφίας του Παπ., και συγκρότησε το παρόν επιστολικό *corpus*. Η πολυμερής αναζήτηση οφείλεται στο γεγονός ότι το προσωπικό αρχείο του Παπ. κάηκε κατά την πυρκαγιά του 1917.

Το αποτέλεσμα, λοιπόν, από την έρευνα του συγγρ. είναι πολύ ευπρόσδεκτο. 152 επιστολές εκδίδονται, οι πιο πολλές για πρώτη φορά, και σχολιάζονται με αξιόλογη γνώση εξειδικευμένης βιβλιογραφίας για πρόσωπα και γεγονότα. Από το σύνολο αυτό: οι 10 φέρουν από κοινού την υπογραφή του Παπ. και του καθηγητή της γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας Γεωργίου Χατζιδάκι· οι 9 προέρχονται από διάφορους άλλους αποστολείς· οι υπόλοιπες 133 γράφτηκαν από τον Παπ. Τα ζητήματα που τον απασχολούν στα γράμματά του μπορούν να κωδικοποιηθούν σε δύο κατηγορίες:

Πρώτα, στα γενικά, σ' εκείνα δηλαδή που έχουν σχέση με την ελληνικότητα της Μακεδονίας σε αντιπαράθεση με τις βουλγαρικές, ρουμανικές και σερβικές επιδιώξεις, με την ελληνομάθεια της μαθητικής νεολαίας, με το ιστορικό πρόσωπο της Θεσσαλονίκης, όπως τα μωσαϊκά του Αγ. Δημητρίου, ποικίλα αρχαιολογικά ευρήματα στην Αγ. Σοφία, η ανακαίνιση της μονής Βλατάδων, ο βίος της Αγ. Θεοδώρας, ο ευεργέτης Ι. Παπάφης και το ορφανοτροφείο του κ.ά. Επίσης στην ίδια κατηγορία εντάσσονται οι επιγραφικές ενασχολήσεις του στις Σέρρες.

Έπειτα, έχουμε τα ειδικότερα θέματα, τα οποία βοηθούν, κατά τρόπο, θα έλεγα, μοναδικό, να αντιληφθούμε τον χαρακτήρα και τη συμπεριφορά του Παπ. Ίσως άλλες πηγές δεν θα μπορούσαν να δώσουν μια τέτοια βοήθεια, απαραίτητη για την τεκμηριωμένη βιογράφησή του.

Στις κατηγορίες αυτές της επιστολογραφίας συμβάλλουν θετικά και τα δύο παραρτήματα· το ένα, με δέκα έγγραφα (1906-1907), αναφερόμενα στην επισκευή του καθολικού της μονής Βλατάδων, προερχόμενα από το ίδιο το αρχείο της· το άλλο, με τρία προξενικά έγγραφα (1903-1907), σχετικά, πάντα, με τον Παπ., τα οποία φυλάσσονται στο Κέντρο Έρευνας του Μουσείου του Μακεδονικού Αγώνα.

Βασιζόμενος στο σπουδαίο αυτό αρχειακό υλικό κατέληξα σε κάποιες διαπιστώσεις· τις πιο σημαντικές, κατά τη γνώμη μου, θεωρώ καλό να τις παραθέσω εδώ προς συζήτηση:

(α) Σχετικά με το υπερβολικό άγχος και την καθημερινή αγωνία του Παπ. να συντάξει και να δημοσιεύσει το ταχύτερο τα αποτελέσματα των ερευνών του. Διακατέχεται από τον φόβο μήπως τον προλάβουν άλλοι, ιδίως ξένοι, και χάσει την πρωτιά (πρβ. τις σσ. 71 και 199: επιστολές προς τον Στέφανο Κουμανούδη και τον Στέφανο Δραγούμη, αντίστοιχα, αλλά πιο πολύ τα γράμματά του στον Karl Krumbacher: σσ. 115, 132, 163, 246, 247). Γράφει συνέχεια, τα χειρόγρατά του «συσσωρεύονται μέρα με τη μέρα, ώρα με την ώρα» (σ. 174) και αναζητεί εναγωνίως διέξοδο στην ταχύτατη έκδοση. Είναι δοσμένος με πάθος στην έρευνα, τη συγγραφή, τη δημοσίευση. Μόνο γι' αυτά ζει και αναπνέει (πρβ. σ. 246). Βιώνει δραματικά τον επιστημονικό ανταγωνισμό (πρβ. σ. 243). Στο πρόσωπο του Παπ. αναγνωρίζει κανείς τον χωρίς αναστολές αφοσιωμένο στην έρευνα επιστήμονα. Πρόκειται ωστόσο για μια αφοσίωση που ξεπερνά μάλλον τη λογική ισορροπία και τα συνήθη όρια της ανθρώπινης αντοχής, και προκαλεί ίσως αρνητικές συνέπειες στον κοινωνικό περίγυρο (πρβ. πιο κάτω την § δ).

(β) Ως προς την τραχύτητα των διενέξεων και διαφωνιών με τους ομοτέχνους. Παρόλο που η απαξιωτική φρασεολογία μεταξύ συναδέλφων, στην Ελλάδα και διεθνώς, θάλλει έως σήμερα, ωστόσο μένω κατάπληκτος από τη σκληρότητα των χαρακτηρισμών ή τη μειωτική ειρωνεία που χρησιμοποιεί ο Παπ. για ικανούς, πράγματι, εκπαιδευτικούς και επιστήμονες του καιρού του, όπως: για τον Σπυρίδωνα Λάμπρο (σ. 35), τον οποίο θεωρεί ανίκανο να εκδώσει συγγραφείς και να αναγνώσει κώδικες· δεν διστάζει να διακηρύξει ότι ο Λάμπρος «εδολοφόνησε και ακρωτηρίασε σε απίστευτο βαθμό» το κείμενο του βυζαντινού συγγραφέα Ακομινάτου· για τον γνωστό μακεδόνα λόγιο Μαργαρίτη Δήμιτσα, τον οποίο στιγματίζει ως «κάπηλο» των ελληνικών γραμμάτων (σσ. 90, 212, 215)· για τον Βασίλειο Μυστακίδη (σσ. 173, 177), για τον κληρικό εκπαιδευτικό της Θεσσαλονίκης Χρύσανθο Ιεροκλή (σ. 63), για τον λόγιο εκπαιδευτικό και πολιτικό Γ. Χατζηκυριακό (σ. 241 σημ. 492), για τον σχολάρχη

και συγγραφέα Κωνσταντίνο Νικολαΐδη (σσ. 56-61), για τους ξένους βυζαντινολόγους Henri Grégoire (σσ. 220-228, 231-237), Charles Diehl (σσ. 228-230), F. I. Uspenskij (σσ. 241, 243) κ.ά. Για όλους εκφράζει αισθήματα περιφρόνησης ή δυσφορίας. Οι επισημάνσεις αυτές μπορούν, δικαιολογημένα, να αφήσουν μια ηθική κηλίδα στο πρόσωπο του Παπ. Οφείλω ωστόσο να διευκρινίσω ότι ένα τέτοιο κλίμα, απαξιωτικό δηλαδή και υβριστικό, επικρατούσε ανάμεσα στους διαπληκτιζόμενους επιστήμονες της εποχής. Για παράδειγμα, μεταξύ άλλων, να υπενθυμίσω τη σύγκρουση δύο καθηγητών της Φιλοσοφικής του Πανεπιστημίου της Αθήνας, του Γρηγορίου Βερναρδάκη και του Γ. Χατζιδάκι· ο πρώτος αποκαλούσε τον δεύτερο *μαστροπό* του Κ. Κόντου (σ. 75)· ή ακόμη, την «*ύπουλη και βδελυρή*» επίθεση του ίδιου του Βερναρδάκη κατά του πρώην φίλου του, του Παπ. (σ. 148). Με άλλα λόγια, ο Παπ., για να επιβιώσει, έπρεπε να ακολουθήσει τις κοινωνικές και «*συναδελφικές*» προδιαγραφές του καιρού του. Άλλωστε ο ανταγωνισμός ήταν φοβερός (βλ. § α). Το θλιβερό είναι ότι οι ίδιες συμπεριφορές συνεχίζονται, ως ένα σημείο, μέχρι τις ημέρες μας. Προφανώς δεν έπαψε – και δεν θα πάψει – να ισχύει η παροιμιακή Ησιόδεια ρήση: *κεραμεὺς κεραμεῖ κοτέει καὶ τέκτωνι τέκτων.*

(γ) Σχετικά με την επιζήτηση από τον Παπ. τιμητικών διακρίσεων και βραβείων. «Υποκάρδιος» ο πόθος του, γράφει, να εξασφαλίσει από την ελληνική κυβέρνηση τον αργυρό Σταυρό του Σωτήρος (σ. 197), έναντι της επί 25 χρόνια επιστημονικής και εθνικής προσφοράς του. Ο ίδιος προσδιορίζει το είδος του παρασήμου και «*ευλαβώς*» θερμοπαρακαλεί τον Στέφανο Δραγούμη να μεσολαβήσει (την 29.6.1906, σσ. 197-198). Επανέρχεται στο θέμα ελαφρά παραπονούμενος, γιατί πέρασαν μήνες χωρίς την οριστική απάντηση (10.1.1907, σ. 209). Τελικά του απονεμήθηκε, τον Φεβρουάριο του 1907, ο χρυσός Σταυρός (σ. 117). Οι ενέργειες του Δραγούμη στην Αθήνα είχαν τελεσφορήσει. Όλα αυτά ακούγονται αρκετά ματαιόδοξα για έναν πνευματικό άνθρωπο. Θα ήταν θεμιτά, αν τον πρότειναν άλλοι. Προκαλεί όμως η αυτοπρότασή του. Αυτοπροτείνεται επίσης, διά του Στ. Δραγούμη και πάλι ή διά του έλληνα προξένου της Θεσσαλονίκης, για το χρηματικό τώρα βραβείο (εκ 2.000 φράγκων) του Οικονομείου κληροδοτήματος που απένεμε η ελληνική κοινότητα της Τεργέστης (σσ. 212, 214, 231, 311). Στη δεύτερη αυτή περίπτωση ο Παπ. απαιτεί το βραβείο χωρίς ενδοιασμούς, πολύ έντονα, ενώ ειρωνεύεται την, κατά τη γνώμη του, αναξιοότητα άλλων που είχαν βραβευθεί, ή μυκτηρίζει τους «*εν Αθήναις*» (σσ. 214, 215). Η νέα επιδίωξη του Παπ., που πράγματι ευδοκίμησε (σ. 254), μπορεί ίσως να δικαιολογηθεί από την επισήμανση ότι ο λόγιός μας δεν είχε έμμισθη θέση (το 1907), δεν διέθετε οικονομική άνεση και οι ηθικές αμοιβές δεν αρκούσαν, όπως τονίζει ο έλληνας πρόξενος Φίλιππος Κοντογούρης (σ. 311). Τα προαναφερθέντα δεν αποβλέπουν στη μείωση του επιστημονικού αναστήματος του

Παπ. Συχνό άλλωστε ήταν και είναι το φαινόμενο να αμείβονται υλικά και ηθικά οι αυτοπροβαλλόμενοι και θορυβούντες, είτε το αξίζουν είτε όχι. Πάντως, δύσκολα, νομίζω, θα μπορούσε να απονεμηθεί στον Παπ. και ο τίτλος του σεμνού επιστήμονα.

(δ) Σχετικά με τον γάμο, το διαζύγιο και την ασθένεια του Παπ. Από το φθινόπωρο του 1894, οπότε ο μακεδόνας λόγιος ανέλαβε τη διεύθυνση του γυμνασίου της Μυτιλήνης, αρχίζει ένα χωριστό κεφάλαιο της ζωής του, μάλλον οδυνηρό. Και τούτο, γιατί δύο χρόνια αργότερα, το 1896, σε ηλικία 37 περίπου ετών, νυμφεύθηκε, μετά από συνοικέσιο(ς), τη Μυτιληνιά Μερόπη Χριστοφίδου (σ. 130). Επρόκειτο για έναν γάμο ατυχεστάτο. Το ζευγάρι φαίνεται πως δεν ταίριαζε. Σε γράμμα του ο Παπ. προς τον Γ. Χατζιδάκι (20.7.1897), παραπονείται πικρά, γιατί η συμβία τού φωνάζει: «αμάν πλέον δεν βαρέθηκες τα γραψίματα; Είπαμε δα να φύγωμεν από την Μυτιλήνη διά να φύγωμεν από τα βιβλία και συ πάλιν τα ίδια, τα ίδια» (σ. 133). Είναι σαφές ότι η Μερόπη δεν είχε και τόσο ζωηρά πνευματικά ενδιαφέροντα. Προτού κλείσει η τριετία, που όριζε ο νόμος, από την ημέρα της τέλεσης του γάμου, η Μερόπη υπέβαλε αίτηση διαζυγίου. Ανάμεσα στα άλλα, η ενάγουσα ανέφερε τα συχνά ταξίδια του άντρα της που δεν τον βοήθησαν, τελικά, «προς ίασιν της παθήσεώς του» (σ. 155 σημ. 295). Ποια ήταν η αρρώστια του Παπ.; Δεν σημειώνεται. Ο εκδότης διευκρινίζει ότι το διαζύγιο (3.11.1899) βγήκε εις βάρος του Παπ. «λόγω μη ολοκλήρωσης του γάμου» και ότι σε επιστολή του ο Παπ. αναγνώριζε επίσημα την υπαιτιότητά του (ό.π.). Κάποια ασάφεια μετεωρίζεται. Ίσως καλό θα ήταν να καταγραφούν καθαρά και οι μη ευχάριστες πραγματικότητες (σεξουαλική ανεπάρκεια;, αδιαφορία-ψυχρότητα;, ή ό,τι άλλο). Πιο καλό θα ήταν ακόμη, αν στο σώμα των εγγράφων περιλαμβανόταν το κείμενο της αίτησης διαζυγίου, της δικαστικής απόφασης και της εν λόγω επιστολής του Παπ. Η έρευνα σήμερα έχει ξεπεράσει παλαιά «ταμπού» που απέτρεπαν την προσέγγιση και ερμηνεία των μη φωτεινών ή αθέατων πλευρών μιας προσωπικότητας. Ο μελλοντικός βιογράφος του λογίου μας πιστεύω πως θα θεωρήσει υποχρέωσή του να αποσαφηνίσει τα προβλήματα υγείας του Παπ. (σ. 159 σημ. 311), τα «λεγόμενα» περί υπερκόπωσης και νευρασθενείας του (σ. 259 σημ. 537), τα αίτια που τον οδήγησαν σε σχετικά πρόωρο θάνατο, στα 54 χρόνια του.

Δεν θα επεκταθώ σε άλλα θέματα και ερωτήματα, στα οποία με παρωθεί το πλούσιο υλικό της Αλληλογραφίας. Προτιμώ, εκμεταλλευόμενος τον χώρο, να καταθέσω κάποιες άλλες σκέψεις, προτάσεις ή, ας μου επιτραπεί, και διορθώσεις.

Καταρχήν δεν θεωρώ σκόπιμο να σημειώσω τα τυπογραφικά λαθάκια που παρατηρούνται σε αρκετές σελίδες. Μακάρι ο διορθωτής να τα είχε προλάβει. Μια τέτοια δουλειά πάντως δεν είναι και εύκολη.

Επιμένω, όμως, στα ακόλουθα:

Εισαγωγικά, θα ήταν χρήσιμος ένας στατιστικός πίνακας με τα

ονόματα των αποδεκτών των επιστολών του Παπ., τον αριθμό τών κατ' έτος αποστελλομένων, την ένδειξη για το τι εκδίδεται για πρώτη φορά και τι επανεκδίδεται. Έτσι θα αντιλαμβανόμασταν άμεσα το πλήθος των προσώπων με τα οποία επικοινωνούσε ο Παπ., το χρονικό άνοιγμα μιας τέτοιας επικοινωνίας, πότε δηλ. αρχίζει και γιατί – πότε τελειώνει και γιατί (χαρακτηριστική η περίπτωση των πολλών γραμμάτων προς τον Κ. Krumbacher), την πρωτοτυπία ή ακόμη και την αναγκαιότητα της έκδοσης ενός κειμένου.

Η ημερομηνία στις επιστολές άλλοτε δηλώνεται διπλή, με διευκρινιστική κάθετο, κατά το παλαιό (ιουλιανό) και το νέο (γρηγοριανό) ημερολόγιο, άλλοτε σημειώνεται μονή, χωρίς καμιά εξήγηση. Θα έπρεπε κάπου να δοθεί η διαβεβαίωση, αν π.χ. η μονή ημερομηνία σημαίνει το ιουλιανό (;). Έτσι θα αποφεύγονταν και αμφιβολίες ως προς την ακριβή χρονολογική κατάταξη μερικών επιστολών. Με την ευκαιρία, ας διορθωθεί (στη σ. 32 αρ. 2) η ημερομηνία 9/15 Φεβρ. (του 1881) σε 3/15 (ή μήπως: 9/21;). Υπενθυμίζω ότι η διαφορά ανάμεσα στα δύο ημερολόγια κατά τον 19ο αι. είναι 12 ημ., ενώ από το 1900 έως την 1.3.1923, οπότε η Ελλάδα επίσημα καθιέρωσε το γρηγοριανό, οι ημέρες είναι 13.

Το ευρετήριο θα άξιζε να είναι πληρέστερο και φιλικότερο στον χρήστη. Ειδικότερα, παραλείπονται αρκετά ονόματα προσώπων ή τόπων (π.χ. Δ. Ράλλης, Καρίπ-Ογλού, Βονα, Λιόντα οικία, Αν. Μουζάλας, Αχ. Βουρνάζος, Μιχ. Κατσάνης, Μιχ. Βαμβούρης, Π. Τσόγγας, Ζούκης, Μιχ. Σουρλόγλου, Δ. Μητρέλιας, Αρήφ μπέης, Εμμ. Λουκάς, Κ. Καβέτσος, Β. Γούτος κ.ά.)· δεν περιλαμβάνονται ακόμη τα ονόματα των νεότερων συγγραφέων που χρησιμοποιούνται βιβλιογραφικώς. Έπειτα, οι παραπομπές έπρεπε να γίνονται απευθείας στη σελίδα (είτε στο κείμενο, είτε στην υποσημ.). Τώρα οι διάφορες κατηγορίες ή υποκατηγορίες των παραπομπών (στις σημειώσεις του Προλόγου ή της Αλληλογραφίας ή των δύο Παραρτημάτων – χωριστά –, στον αριθμό των επιστολών, υπό την προϋπόθεση ότι θα προηγούνται ή θα έπονται τριών ειδών συντομογραφίες) καθιστούν μάλλον γριφώδες το ευρετήριο. Είναι σαφές ότι ο συγγρ. συγκρότησε το ευρετήριο με βάση το χειρόγραφο του, με πολύ κόπο ασφαλώς, πριν από την τελική σελιδαρίθμηση του βιβλίου. Η μέθοδος αυτή παρέχει άνεση χρόνου στον συγγρ., προκαλεί όμως σοβαρές δυσκολίες στον μελετητή ή και στον απλό αναγνώστη.

Μικρές αβλεψίες και διορθώσεις: Αντί Άθως Ρωμανός (στις σσ. 28, 184 σημ. 357, 307, 332) διάβ. Ρωμάνος (ο γνωστός διπλωμάτης και πολιτικός, δύο φορές υπουργός Εξωτερικών: 2.4.1899-12.11.1901 και 6.12.1903-16.12.1904)· τα σχετικά με τον Αντίγονο Πολυδεύκη (ή Πολυδεύκους;) στη σ. 31 σημ. 1 είχαν ήδη επισημανθεί από τον Στέφανο Ι. Παπαδόπουλο, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 115 (το βιβλίο το γνωρίζει ο συγγρ.· παραπέμπει σ' αυτό με άλλη ευκαιρία: σ. 45 σημ. 26)· στη σ. 54 αρ. 18, αντί: σε συγγαί-

ρω, διάβ. σοί (πρβ. το πανομοιότυπο στη σ. 360)· στη σ. 56 σημ. 54, αντί: προς εκείνον που έχει, διάβ. (καλύτερα) υπερέχει· στη σ. 125, αντί: στο *Boua Morosi*, διάβ. στη *Boua. Morosi*· στη σ. 202 σημ. 402 η σπάνια αρχαιοπρεπής λέξη έμπληση ίσως πρέπει να αντικατασταθεί· στη σ. 257 σημ. 528 (της σ. 256) η λέξη μουστεσάρης πρέπει να αποδοθεί ορθότερα ως μουστεσάρης (από το τουρκ. *müsteşar*: σύμβουλος, εισηγητής)· στη σ. 261 τα σχετικά με τους Κουτσόβλαχους και τη ρουμανική διείσδυση θα εμπλουτίζονταν από τη χρήση και του βιβλίου της Ελευθερίας Ι. Νικολαΐδου, *Η ρουμανική προπαγάνδα στο βιλαέτι Ιωαννίνων και στα βλαχόφωνα χωριά της Πίνδου*, τ. 1: μέσα 19ου αι. - 1900, Ιωάννινα 1995· στη σ. 262 σημ. 543 η οικογένεια Άββοττ αναφέρεται ως εξελληνισμένη και εκχριστιανισμένη· τα μέλη της δεν ήταν από την αρχή χριστιανοί; Μήπως ο συγγρ. εννοεί ότι έγιναν ορθόδοξοι (;)· στη σ. 284, στο τέλος της πρώτης παραγράφου, πρέπει να προστεθεί: στρέψον το φύλλον (το σημείωσε ο Παπ. στο αριστερό περιθώριο της σελίδας· βλ. το πανομοιότυπο στο εξώφυλλο του βιβλίου)· στην ίδια σ. 284, αντί: Ναι και το θαύμα, ίσως πρέπει να διαβασθεί: Να· στη σ. 291 αρ. 3, αντί: αντεπευχόμενος το αυτό και παρακαλώ τον Ύψιστον όπως πολλαπλάσιον, διάβ. τα αυτά ... παρακαλών ... πολλαπλασίονα (πρβ. το πανομοιότυπο στη σ. 364)· στη σ. 292 στ. 4 από πάνω, αντί: πριν ή προβώμεν, διάβ. δηλ. (πρβ. επίσης το πανομοιότυπο στη σ. 364)· στη σ. 307 σημ. 24 αντί: της μητέρας της, διάβ. του, και αντί: ανεβρέθη, διάβ. βρέθηκε· στη σ. 319 αντί: Ακομινάτης, διάβ. Ακομινάτος· στη σ. 360, στη λεζάντα της εικ. 38, αντί αρ. 22, διάβ. 18· στη σ. 364, στη λεζάντα της εικ. 42, παραλείφθηκε το όνομα του αποστολέα (του Καλλίνικου Νικολαΐδη).